

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

14013

L67

✓2059

1999

Հարցոյ

Հիշատակ:

Հ. Ա. Յ.
2059

Հ Ա Յ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ

Բ Ա Գ Ո Ւ

ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

1124

Ա շ ի ա ա ո թ ի լ լ ն

ԱՐԳԱՐ ԱԻՐԳ ԳԱՅԱՆԱՅ ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՆՑԻ

14013

ՏՊԱՐԱՆ ԵՂՔ. ՂԱԶԱՐՆԱՆՆԵՐԻ

1903.

Дозволено Цензурою 24 января 1903 г.,
г. Тифлисъ.

2059-60

ՀԻ 2062

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ

ԵՒ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

'Ի ՆՅԱՆ ԱՆԿԵՂԾ ԱՆՁՆՈՒԻՐՈՒԹԵԱՆ

Ամենախոնարհ յարգանքով

ՆՈՒԻՐԷ

Աշխատասիրողը:

Վ Ե Հ Ա Փ Ա Ռ Տ Է Ր,

Վիշտն անպակաս եղաւ սրբութեանդ տենչերով
ու յոյսերով զեղուն սրտից. և արտասուում էիք Հայրե-
նի տունը կորցրած, աստանդական և սովալլուկ մնա-
ցած զաւակներիդ համար: Սակայն վշտակից էր Ձեզ
հետ Ձեր ամբողջ հօտը. վասն զի ցաւը, որ արտասուք
էր պատճառում պաշտելի Հօրդ, կրում էին մեր ա-
րիւնակից և հոգեկից եղբայրներն ու քոյրերը: Ոչ մի
քարացած սիրտ չէր կարող չարասուել, տեսնելով Ս.
Լուսաւորչի զաւակներին Տիրոջ խաչը բարձած, թողած
հայրենի տուն, հայրենի օջախ, թողած դարերով պաշ-
տած նուիրական տաճարներ, անցած փլատակներ ու
մոխրակոյտեր և ամենուրէք ձեռք մեկնած, մի տեղ,
մի ետթաց, մի հալաւ ու մի փշուր հաց՝
խնդրելիս:

Բագուն հարազատ եղբօր ու քրոջ նման զրկեց,
ամոքեց նրանց վիշտը և ոչ մի ջանք ու ճիգ չ'խնա-
լեց թեթեւացնելու նրանց դառնաղէտ վիճակը:

Սուրբ Օծութեանդ նուաստ ծառայս պատիւ ու-
նեցայ այդ անբաղդներին Բագում խնամող մասնաժո-

ղովներին նախադասելու. այլ և 'ի վերջոյ ճանապարհ-
հելու նրանց մինչև իրանց հայրենիքը:

Այդ պատճառով նրանց կացութեան մանրամաս-
նութիւններին լիովին տեղեակ լինելով, աւելորդ չ'հա-
մարեցի նրանց տեղս գալու, մնալու և վերա-
դառնալու համառօտ, բայց ամփոփ պատմութիւնն
'ի լոյս ընծայելու. նաև համարձակուեցի սոյն գուղնա-
քեայ աշխատութեանս ճակատը պսակել Հայոց Վեհա-
փառ Հայրիկիդ պաշտելի անունով, իբրև նշան հաւաս-
տեաց մշտապատրաստ հնազանդութեան և անկեղծ
անձնութեան:

Զեր Սուրբ Օծութեան միշտ ամենախոնարհ
և ամենահնազանդ ծառայ

Արդար աւագ քահանայ Տէր-Յարութիւնեան:

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆ-
ՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿՍՄՕՔՆ Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և
կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ծայրագոյն պատրիարք
համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առա-
քելական մայր եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիած-
նի Արժանապատիւ Տ. Աբգար քահանայի Տէր-Յարու-
թիւնեան, միաբանի Ս. Ա. ծածիին եկեղեցւոյ Բագու
քաղաքի, հարազատ որդւոյ Մ. Աթոռոյ ողջոյն և օրհ-
նութիւն:

ԸՍՏ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ Հաճութեան
ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍԵՐ ամենայն Ռուսիոյ հիմնեալ ի վե-
րայ որոշման նախարարական ժողովոյ ի 26 Մարտի ներ-
կայ ամի կարգադրեալ է լընթացս միոյ ամի վերադար-
ձուցանել 'ի հայրենիս իւրեանց զգաղթականս Տաճ-
կաստանի, որ լերից ամաց հետէ 'ի զանազան կողմանց
գաղթեալ էին 'իկողմանս Կովկասու և Ռուսիոյ: Որոշու-
մըն այն զրութեամբ իւրով Տ. Կառավարչապետն քաղա-
քական մասին Կովկասու յայտնեաց Մեզ ի 11 Ապրիլի
անցելոյ թ. 115, որով և զմերն աջակցութեան զպէ-
տըս զգացուցանէր առի դիւրաւ և յաջող վերադարձու-
ցանելոյ զգաղթականս իւրաքանչիւր տեղիս: Եւ քան-
զի Մեզ ևս հաւաստեալ յայտնի էր զրութիւն երկո-
ցունց կողմանցն ևս թէ գաղթականաց և թէ հիւրըն-

կալաց նոցին հայ-գիւղականաց, Մեք յարմար դատեցաք
օգտիլ 'ի Բարձրագոյն որոշմանէն այնմիկ և որքան հը-
նար է գձեռնհասութիւն Մեր չ'կամիմք զլանալ. ուստի
և վասն ցանկացողաց յայսմ առաջին նուագի գաղթա-
կանաց, որք յօթարութեամբ ցանկան վերագառնալ յիւ-
րաքանչիւր տեղիս և են թուով մօտ հազար անձինք
ընդ այր և ընդ կին, Մեք այսու Հայրապետական կոն-
գակաւ կարգեմք զքեզ առաջնորդող նոցին և խնա-
մակալ 'ի ճանապարհի մինչև 'ի սահման Տաճկաստանի
'ի Վան քաղաք, որ և վասն գիւրութեան քո և ազատ
մուտ գործելոյդ 'ի Տաճկաստան արդէն պատրաստի ու-
նիս զարտասահմանեան անցազիր:

Պարտիք քո լիցին ամենայն խնամով և հոգածու-
թեամբ հասուցանել զթշուառ վտարանդեալս գայնոսիկ
'ի Վան քաղաք, որ կենդրոնավայր համարի յայսմ վե-
րադարձող խմբի, ուրանօր յանձնարարեալ տեղական
իշխանութեան աջակցութեամբ հիւպատոսին Ռուսաց,
որ 'ի Վան, վերադարձցիս այսր:

Օրհնելով զճանապարհն քո և զյաջող վերադարձն՝
մաղթեմք յամենակալէն Ա՛յ հրեշտակի խաղաղութեան
յանձն առնել զքեզ և խուժք դաղթականաց առ ի յա-
ջող և ի հանդիստ հասանել իւրաքանչիւր 'ի բնակու-
թիւնս:

Ողջ լեր և օրհնեալ յԱ՛յ Հօրէ և 'իՄէնջ. ամէն:

'ի 1 Յունիսի 1898 ամի և ըստ տոմարիս
ՌՅԻԵ 'ի Հայրապետութեան մերում Ե ամի

Մ. Կ. Ա. Հայոց:

յԱրարատ Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի.

'ի Վաղարշապատ: Թ. 682.

Հ Ա Յ Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Բ Ա Գ Ո Ւ

1870 թուականներին Շամախույ երկրաշարժը մի
կողմից, Ղարաբաղի սովը միւս կողմից, տեղական ժո-
ղովուրդներից հարիւրաւոր ընտանիքների ենթարկում
են դառն աղքատութեան, որոնք գէթ մի կտոր չոր
հաց ձեռք բերելու համար, չուժ են դէպի Բաղու,
որ նոր էր սկսել մեծ ապագայի գրաւականները տալ:
Այդտեղ շատերը մնում են ձեռնունայն և ճարահատ-
եալ, որ գոնէ քաղցից չմեռնելու համար դիմում են
վերջին միջոցին — մուրացկանութեան:

Տեղական ունեւոր հայերից ոմանք ի նկատի առ-
նելով որ կոպէկներով ողորմութիւն տալով հնար չի
լինիլ մուրացկանութեան առաջն առնելու, այլ դորա
համար հարկաւոր է մի օրինաւոր միջոց, ուստի վրձ-
ուում են մի աղքատախնամ հոգաբարձութիւն կազմել,
որի շնորհիւ կարելի լինի դրամական մի շոշափելի մի-
ջոց ժողովել: Եւ որոշում են այդ միջոցը ձեռք բերել
թէ անդամակցական տուրքով և թէ կամաւոր նուիրա-

տուութեամբ: Եւ Բագու քաղաքում այդ նպատակի համար ընտրուած անդրանիկ հոգաբարձութիւնը կազմուում է 1872 թ. ապրիլի 1-ն.

Այդ հոգաբարձութիւնը, որ կազմուում էր հինգ անձնաւորութիւնից, բացի անդամակցական տուրքից և կամաւոր նուէրներից, պարտաւոր էր ամէն կերպ դրամական միջոցը ընդարձակել և կարօտեալների համար գործ դնէր ըստ հայեցողութեան յարգելի անդամների:

Եւ նա շնորհիւ բժշկապետ Ռոստոմեանի, Ս. Բաղիրեանի, Գ. Թումայեանի, Գրիգոր Ասլանեանի, Գրիգոր Ղիլիզարեանի և այլոց ջանքերի՝ ուղիղ 21 տարի գործելով, այն է 1872 թուականից մինչև 1891 թուականը կատարել է բաւական բեղմնաւոր գործեր:

Նա կազմել է կանոնադրութիւն և առաջարկել է պատշաճաւոր իշխանութեան կողմից հաստատելու, որ գլխաւորն է, անտուն և անտէր խեղճերի համար կառուցել է մի հոյակապ տուն, որ հիմնուած օրից մինչև օրս իւր յարկի տակ պատասպարել է հազարաւոր աղքատներին:

Այդ տունը կառուցել է հոգաբարձութեան հիմնադիրներից մէկի—պ. Գրիգոր Ղիլիզարեանի յատուկ վերահսկողութեամբ, որի բարի անունը կ'մնայ ընդ միշտ անմոռանալի այդ տան մէջ ամէն մի պատասպարուածի սրտում: Գրիգոր Ղիլիզարեանի աղքատանոցի համար արածների մասին աւելորդ ենք համարում երկար կանգ առնել: Ահա այդ տունը մի անընկճուն կոթող է նրա անուան համար և մի փառաւոր վկայ նորա պտղաւէտ

գործունէութեան*)

Թէ որքան ծառայութիւն է մատուցել այդ հիմնարկութիւնը հազարաւոր անբաղգնների 1872 թուականից մինչև 1894 թուականը, այդ մասին մանրամասըն իմանալու համար առաջարկում եմ պ. Ա. Գալստեանի կազմած «Բագւայ Հայոց Աղքատանոցի հիմնարկութեան պատմութիւնը» վերնագրով գրքովը. բայց որովհետեւ իմ նպատակն է սոյն գրքի մէջ ամփոփել գլխաւորապէս Տաճկահայաստանից այստեղ ապաստանած և ապա հայրենիք վերադարձած գաղթականների

*) Այստեղ պէտք է յիշել պ. Գրիգոր Ասլանեանին, որի առ թշուառներն ու աղքատներն ունեցած սէրը և հայրական ջերմագին գութը հիացումն էր բերում իւրաքանչիւր փոքր ի շատէ կենդանի սիրտ ունեցող մարդուն: Բագւայ այս և այն ընկերութիւնների այդ պատկառելի վետերանը իւր հոգւոյ վեհութեամբը, իւր անդուլ գործունէութեամբը և անգողար հոգացողութեամբը կատարեալ իրաւունք ունի Բագուայ անպարտաւան խեղճերի հայրը կոչուելու: Եւ նրան է դիմում իւրաքանչիւր կարօտեալը, նրան է ձեռք մեկնում յուսալով, որ ինչպէս հայր՝ ձեռի մէջ քար չի դնիլ հացի փոխարէն և ոչ օձ՝ ձկան փոխարէն: Բագու քաղաքում չկայ մի աղքատ, որին չ'ձանաչէ պ. Ասլանեանը և չ'կայ նրանցից մէկը, որ վայելած չ'լինի Գրիգոր Ապօր բարիքը: Իւրաքանչիւր տարի Ջրօրհնեաց և Զատիկի տօներին (որ սովորութիւն է հարուստների կողմից օգնութիւն՝ դէպ չբաւորները) հարիւրաւոր սփռոցներ է նա կապում լեցուն ամեն տեսակ բարիքներով և այդ բոլորը պատասպարում են անբաղգնների և կարօտների համար: Այդ օրերին մինչ շքեղաշուք կառքեր, աջ ու ձախ պտտուելով մերթ ընդ մերթ կանգ են առնում այս և այն տան առաջ, մի ոչ այնքան ծերունի մարդ սև արխալուղով չուխայով գօտիով և մորթէ գդակով, այցելութիւններ է անում այս և այն նկուղներում, խըրճիթներում և զանազան նուէրներով ուրախացնում հարիւրաւոր որբերի և այրիների: Դա պ. Գրիգոր Ասլանեանն է—ընդհանուրի սիրելի Գրիգոր ապերը, (աժմ հանգուցեալ):

պատմութիւնը ուստի պատշաճաւոր եմ համարում աղքատանոցի պատմութիւնը սկսել այն օրից, երբ նա յանձնուել է իմ խնամքին, մանաւանդ որ միայն այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցաւ հայ գաղթականների հոսանքը դէպի Բագու և նրանց վերադարձը հայրենիք:

1893 թուականին երբ նախկին հոգաբարձութիւնը դադարում է գործելուց, ընտրւում է դարձեալ հինգ հոգուց բաղկացած նոր հոգաբարձութիւն, որ և գործում է ոչ պակաս եռանդով. սակայն մի տարուց յետոյ, այսինքն 1894 թուականի վերջերին, հոգաբարձուներից մի երկուսը հրաժարւում են, մնացածներն էլ դադարում են գործելուց: Ահա այդ իսկ թուականի դեկտեմբեր ամսին, (իսկ ես այդ թուականի նոյեմբերին էի Նորին Վեհափառութեան հրամանով տեղափոխուել Բագու) Շամսիոյ Հայոց վիճակաւոր առաջնորդ Սրբազան Մեսրոպը Արքեպիսկոպոսից ստանում եմ մի գրութիւն № 380, որով Նորին բարձր Սրբազանութիւնը հրամայում է ինձ նախագահել աղքատախնամ հոգաբարձութեանը:

Ինձ հետ իբրև գործակից գեր. Մեսրոպը Սրբազանի կողմից նշանակուած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երէցփոխան պ. Ս. Յոնանեանը. իսկ մի երկու տարուց յետոյ նորա փոխարէն նորընտիր երէցփոխան պ. Համբարձում Մելիքեանը, որի հետ և միասին աշխատեցինք աղքատանոցը բարեկարգել և պահպանել թէ եկեղեցւոյ հասոյթներով, թէ գանձանակադրամով և թէ կա-

մաւոր նուէրներով:

Նկատելով, որ աղքատանոցում ապաստանել են և այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնց ոչ միայն աղքատ լինելն էր կասկածաւոր, այլ և նրանց բարոյական կողմը, ոյժերի չափ աշխատեցի աղքատանոցը դերձ պահել այդպիսի անձնաւորութիւններից:

Եւ որովհետև այդտեղ արդէն մտածներին դժուար էր միանգամայն հեռացնելը, այլ և ՚ի նկատի առնելով, որ այդ դրութեան մէջ արտաքսելով աւելի կ'մօտենան խորխորատին, ուստի սկսեցի դեռ խրատներ ու յորդորներ կարգաւ. խնդրեցի որ հեռու կենան անմաքուր ճանապարհներից, սակայն հնար չեղաւ: Ապարդիւն էին անցնում թէ իմ խրատները և թէ իմ յորդորներն ու խնդիրները: Սկսեցի սպառնալ և արտաքսել. բայց դարձեալ զուր, դարձեալ ապարդիւն: ձարահատեալ առաջարկեցի որ մի որոշ ժամանակամիջոցում իրանց համար տեղ գտնեն և թողնեն, որ աղքատանոցը մնայ և ծառայէ իւր կոչմանը: Այս առաջարկութիւնն ևս չ'կամեցան քաղցրութեամբ ընդունել, այլ ընդհակառակը իրանց յանդգնութեանը սկսեցին հրապարակական ձև տալ: Այն ժամանակ ստիպուեցինք դիմել մարմնաւոր իշխանութեան ոյժին և դատարանի միջոցով միայն հետզհետէ կարողացանք Անմահ քահանայապետի օրինակը կրկնել. մաքրելով Տիրոջ անունով շինած տունը՝ աւազակներից, աղաւնեվաճառներից, սեղանաւորներից, և բոլորովին ոչ բարոյական անձինքներից, և տեղ տալ Փրկչի իսկական

քօյրերին և եղբայրներին:

Այնուհետև ժողովուրդը նկատելով, որ աղքատանոցում տեղաւորուել են իսկապէս օգնութեան և կարեկցութեան արժանի թշուառներ, չէր զլանում օգնութեան ձեռք մեկնել, որի շնորհիւ և այդտեղ պատսպարուած խեղճերին պահպանեցինք մինչև 1896 թուականը, որից յետոյ սկսուեց Տաճկահայաստանից հալածուած հայ գաղթականների հոսանքը:

Դեռ մինչև այդ պէտքէ ասել, որ մեծ քանակութեամբ ասորի ընտանիքներ իրանց հայ ձևացնելով, բաւական ժամանակ տեղաւորուել էին աղքատանոցում: Սակայն և թէպէտ դրանց ասորի լինելը ուշ իմացանք, այնուամենայնիւ ամեն կերպ պահեցինք նրանց, կերակրեցինք և մերկութիւնը ծածկեցինք: Իսկ ի նկատի առնելով նրանց պորտաբոյժ բնաւորութիւնը, մանաւանդ նրանց առողջ և յաղթանդամ տղամարդկանց, որոնք ամենահեշտ պարապմունքըն անգամ մերժում էին. ի նկատի առնելով և աղքատանոցի կանոնադրութիւնը, որի զօրութեամբ իրաւունք ունէինք աղքատանոցում միմիայն հայ աղքատներ տեղաւորելու, ասորիներին ամեն կերպ ապահովելով, այլ և առատ ճանապարհածախս տալով, կարողացանք համոզեցնել վերադառնալ իրանց հայրենիքը:

1896 թուականի աշնան սկիզբներին երամ երամով հայ գաղթական ընտանիքներ մերկ, քաղցած և կիսաառողջ թափուեցին Բագու և սկսեցին թափառել փողոցները «մի փշուր հաց, մին հին հալաւ» խնդրելով:

О. РЕНАРЪ.

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ԲԱԳԻՈՒՄ.

Дозволено Цензурою 24 января 1903 года, Тифлисъ.

Типографія Бр. Назаровы, Бану.

Մուրացկանութեան առաջն առնելու, այլ և այդ անբաղդներէ վիշտը փոքր ինչ ամոքելու՝ պ. Հ. Մելիքեանը իբրև ազդու և աշխույժ երէցփոխան և կարեկից դէպի թշուառներ, անսալով խնդրանացս, բարուք համարեցինք հասարակական ժողով կազմել և խնդրել հասարակութիւնից, որ այդ բոլորի համար մի հոգատար մասնաժողով ընտրէ:

Պ. Համբարձում Մելիքեան իւր կողմից ոչ մի ջանք չէր խնայում: Մեծ եռանդով նա նետում էր ամենուրէք և բարութեամբ ու զթութեամբ լի ձեռը մեկնում ամեն մի թշուառի: Ամէն բոլի բաղխում էին նրա դուռը և իւրաքանչիւր բաղխողի առաջ երբէք փակ չէր մնում: Տեղական իւրաքանչիւր հայ աղքատ գիտէր իւր սիրելի Համբարձումին, գիտէր նրա սիրտը և հոգին. ուստի և ժամանակ անժամանակ զիմում էր դէպի նա և զիմում էր բուռն հաւատով ու յոյսով: Մի չնչին նեղութիւն, մի չնչին պակասութիւն ճնշում էր հայ գաղթականին և ահա նա համարձակ զիմում էր դէպի նա իւր մկրտած անունով Մելիք-Համբարձումեանին, և ի հարկէ առանց մխիթարութեան և առանց սփոփանքի չէր հեռանում նորանից:

Հայ հասարակութիւնն անսալով մեր խնդրին ընտրում է չորս անձինք. տիկ. Եղիսաբէթ Սարգսեանց, պ. պ. Ս. Կաճկաճեան, Յովհաննէս Աղամեանց և Ս. Կրասիլնիկեանց: Մարդասիրական ընկերութիւնն ևս որոշում է դրամական օժանդակութիւն, այլ և հասարակութեան ընտրւած մասնաժողովին գործակից լինելու

և բարերարութեան գործն աւելի առաջ տանելու համար իւր կողմից ևս ընտրում է եօթը անձինք—երկու տըղամարդ և հինգ կին: Ընտրուած տիկնաւք՝ Աննման Մաղաթեան, Եղիսարէթ Կրասիլնիկեան, Սոֆիա Ադամեան, Հեղինէ Ադամեան և Նատալիա Պատուականեան: Պ.պ. Ներսէս Աբէլեանց, Գասպար Տէր-Մարգարեանց: Իդէալից վեր եռանգով նուիրեցին իրանց այդ հիւժուած, կիսառողջ, մերկ և քաղցած գաղթականներին: Մուսցին նրանք իրանց տուն, տեղ, մուսցին մինչև իսկ իրանց կեանքի բոլոր ձևերն ու սովորութիւնները, ոմանք գաւակները թողեցին ազախինների և հարեանների խնամքին և իրանք միշտ անգաղար մերթ աղքատանոցն էին բարեկարգում, մերթ այս և այն դուռն էին բաղխում և թշուառ գաղթականի համար հաց, օգնութիւն գոչում: Իրանք քնքոյշ կեանքի բոլոր պայմաններով մեծացած, անբաղդ գաղթականի դառնաղէտ դրութեան առաջ մուսցան ամենայն ինչ: Կեանքը նրանց համար այլ պատկեր ստացաւ: Եւ դուք միշտ կրտեսնէիք նրանց աղքատանոցում, գաղթականների կողքին, անձամբ բուժելիս նորանց վէրքերը, սփոփելիս այրուած, խորովուած սրտերը, սրբելիս աչքերի արտասուքը և մօր, քրոջ նման՝ սիրտ, մխիթարութիւն ներշնչելիս: Կերակուրը երբեմն իրանք էին պատրաստում, իրանք օգնում նրանց մաքրուելու, լուսացուելու և տանջուած տոչորուած մարմիններին հանգիստ շնորհելու:

Իսկական բանաստեղծի ձեռք է հարկաւոր նկա-

րագրելու այդ վեհանձն տիկիները սրտի խորքերը: Մայր էին նրանք այդ մաշուած անբաղդների համար մայր՝ բառիս իսկական նշանակութեամբ: Քոյրեր էին — սրտակից քրոջ սրտի բոլոր գորովով խանգով ու եռանդով:

Աննման էր տիկին Աննմանի անձնւիրութիւնը, որին մինչև իսկ գործի մէջ ուժասպառ լինելուն ականատես եմ եղել:

Մի օր, համաձայն իմ սովորութեան, առաւօտեան ժամասացութիւնից լետոյ շտապեցի աղքատանոց և ինչ.— տիկին Աննման Մաղաթեան արդէն այնտեղ, գլուխ էր անցել օրուայ ճաշի և պիտոյքների կարգադրութեան: Նա խոհանոցում գոգնոցը կապած, դանակը ձեռին հաց էր կոտորում և կերակուրների համար այս և այն մթերքները կանոնաւորում: Նրա մատներից մի քանիսը փաթաթուած էին: Եւ իմ հարցին թէ ինչ է պատահել իւր մատների հետ, նա ժպտալով պատասխանեց.— սովորում եմ, տէր հայր, սովորում եմ, այս ոչինչ, շատ հաց կոտորելուց և ձեռներս այսպէս գործի անսովոր լինելուց, կաշին պոկուել է. բայց այս բոլորը մի մազի չափ նշանակութիւն ունին իմ հազարաւոր քոյրերի և եղբայրների վէրքերի հետ համեմատելով:

Բայց ինչո՞ւ այդ բոլորը ծառաներին չէք լանձնում, հարցրի ես:

Իմ հարազատները հեծեծում են հազարաւոր վէրքերի և վշտերի տակ, և որ գլխաւորն է դեռ քաղցը

1124

լիովին չեն լազեցրել. հայ են ուզում, տէր հայր, դեռ հայ, ես ինչպէս համբերեմ և ձեռս 'ի ծոց նստիմ:

Սոյն խօսքերն էին կրկնում և տիկնայք Սարգսեանց, Կրասիլնիկեանց և գրեթէ Բագուայ բոլոր հայ տիկինները:

Եւ եթէ տիկին Մաղաթեան օրուայ այդ պահուն ճաշի հոգացողութիւնն էր կրում, այդ իսկ ըստէին անշուշտ տիկնայք Աղամեան, Կրասիլնիկեան, Թումայեանց, Մելիքեան և այլք դեռ չ'լուացուած, նրանց համար սպիտակեղէն ու այլ զանազան հագուստներ էին կարում. իսկ տիկնայք Սարգսեանց, Պատուականեանց և ուրիշները այս ու այն դռներն էին բաղխում, օգնութիւն, բժշկութիւն խնդրում:

Այստեղ լիշենք, որ միշտ գովելի եռանդով բժիշկներ պ. պ. Աղամիրզեան և Զալեան բացի կարևոր օգնութիւնները հասցնելուց ամենայն օր և գրեթէ օրուայ ընթացքում մի քանի անգամ յաճախել են աղքատանոցը, այցելել նորա բոլոր բնակիչներին և հիւանդների համար մանրամասն կարգադրութիւններն արել:

Գաղթականների համար այդքան մխիթարիչ հոգացողութիւնները տեւեցին մինչև ամառուայ սկիզբները, որից յետոյ մասնաժողովի անդամները շոգերի պատճառով ցրուեցին դէպի զանազան ամարանոցներ և աղքատանոցը իւր հարիւրաւոր բնակիչներով հանդերձ մնաց իմ խնամքին:

Ամառուայ տօթերին և քաղաքում ժողովրդի բա-

ցակայութեան միջոցին, որքան էլ ծանր լինէր իմ դրութիւնը, այնուամենայնիւ ամէն ջանք գործ դնելով, ամենքին էլ պահպանեցի մինչև աշուն և ապա ընկերակիցներիս հետ մինչև 1897 թուի Հոկտեմբերը, որից յետոյ Տաճկահայաստանից դարձեալ սկսեցին խումբ խումբ գաղթականներ թափուիլ Բագու:

Նորեկները մօտ 250 հոգի, ամէնքն էլ առանց բացառութեան մերկ էին, բորիկ և մեծ մասը քաղցածութիւնից, անվերջ տառապանքից և առաւել կեղտի տակ ճընշուելուց, հիւանդ և կիսառոյջ: Իսկ կանանց և մանուկների մեծ մասը միանգամայն անտէր և անխնամ:

Այնուհետև աղքատանոցի բնակիչների ընդհանուր թիւը հասաւ 500-ի:

Հոգսերի այսքան բարդութիւնը մի կողմից, աղքատաց խնամատարութեան գործի տակաւին կազմակերպուած չ'լինելը միւս կողմից, այլ և հասարակութեան տուած օգնութիւնը առհասարակ պատահական բնաւորութիւն ունենալով, անհրաժեշտ կարիք էր ըզգացուում, որ Մարդասիրական ընկերութեան խորհուրդը իւր խնամքի տակ առնէր վերոյիշեալ թշուառներին՝ նրանց մի մասը աղքատանոցում տեղաւորելով, միւս մասը ընկերութեան շինութեան ներքնայարկում: Այլ և աշխատէր հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներին տալ ճանապարհածախս. իսկ մնացածներից գործի ընդունակների համար որոնել պատշաճաւոր պարսպմունք, հիւանդների համար դեղօրայք, մերկերին հագուստ, քաղցածներին հաց:*)

*) Տիկին Եղիաթէթ Սարգսեանն աւաջարկեց մասնաժողո-

Այս կարիքները լրացնելու համար ընկերութեան խորհուրդը անհրաժեշտ համարեց մի յատուկ մասնա-
 ժողով ընտրել: Եւ ընտրուեցին 18 անձինք. տիկնայք՝
 Եղիսաբէթ Կրասիլնիկեանց, Մարիամ Մելիքեանց, Նեկ-
 տարինէ Թումանեանց, Թամար Կաճկաճեանց, Մարգա-
 րիտ Կաճկաճեանց, Սոֆիա Թումայեանց, Նատալիա
 Պատուականեանց, Սաթենիկ Արտէմեանց և Շուշանիկ
 Տէր-Մարգարեանց. և պարոնայք՝ Համբարձում Մելիք-
 եանց, Աստուածատուր Կաճկաճեանց, Յովհաննէս Ադա-
 մեանց, բժիշկ Աղամիրզեանց, բժիշկ Զալեանց, Արշակ
 Թումայեան, Ներսէս Աբէլեանց, Գասպար Տէր-Մարգար-
 եանց. և Աստուածատուր Գալստեանց: Վերջինս վարում
 էր և մասնաժողովի քարտուղարի պաշտօնը:

Սոյն մասնաժողովի անդամները՝ տիկնայք և պա-
 րոնայք մեծ սիրով յանձն առան զանազան հոգսեր տա-
 նելու. ոմանք ճաշի, ոմանք հագուստեղէնի, ոմանք
 աշխատեցին գաղթականների համար յարմար պարսպ-
 մունքներ որոնել: Եւ այս բոլորն անում էին սիրով և
 անխոնջ եռանդով:

18 հոգուց բաղկացած սոյն մասնաժողովը իրանց
 ստանձնած գործերը վարում էին մասնակցութեամբ
 մի շարք կողմնակի տիկիներէ և օրիորդներէ, այլ և

վին Ղարաբաղից գորգեր հիւսող մի կին բերել, որպէսզի այդ ար-
 հեսար նա սովորացնէ գաղթական կանանց: Այդ առաջարկութիւ-
 նը մասնաժողովի կողմից ընդունուեց մեծ սիրով: Վարպետ կինը
 եկաւ ոստայնների կանգնացրին և գործն սկսուեց ու մեծ աջողու-
 թեամբ առաջ գնաց, սակայն ցաւ ՚ի սիրտ գաղթական կանանց
 ձեռով սկսած առաջին գորգը կիսատ մնաց, վասնզի այդ միջոցին
 ստացուեց հայրենիք վերադառնալու բարձրագոյն հրամանը:

դարձեալ իմ նախագահութեամբ:

Կարճ ժամանակամիջոցում ամէն ինչ կարգի մը-
 տաւ: Հիւանդներին տրուեց մաքուր հագուստ և փն-
 կողիններ, ամենայն օր կազդուրիչ կերակուր, բժշկա-
 կան հսկողութիւն և ամենայն տեսակ հարկաւոր դեղո-
 րայք: Իսկ առհասարակ բոլոր մերկերը լիովին ծածկուե-
 ցին յարմար հագուստներով և ցրտերի դէմ պատսպա-
 րուեցին աղքատանոցի մաքուր և տաք սենեակներում:*)

Հայրենիք վերադարձան միմիայն 31 հոգի: Եւ
 դրանք վերադարձան ապահովուած՝ թէ ամէն տեսակ
 հագուստներով և թէ դրամական բաւարար պաշարով:
 Մնացածներին մի քանիսին կարողացանք զանազան
 պարսպմունք յանձնել. իսկ մեծ մասը՝ թւով չորս հա-
 ըրէր հոգի մնացին մասնաժողովի խնամքին, որոնք և
 միշտ լաւ կերակրուել և հանգիստ ապրել են մինչև
 1898 թուականի մայիս ամիսը—այսինքն մինչև Բա-
 գուից հայրենիք վերադառնալու օրը:

Եւ երբ բարձրագոյն հրամանն ստացուեց, որ

*) Վեհափառ հայրապետը Բագու գանուած միջոցին մասնա-
 ժողովի բոլոր անդամները ներկայացան նորին ու Օծութեան և
 արժանացան հայրապետական օրհնութեան: Երբ Վեհափառին պատ-
 մեցի կանանց գործունէութեան մասին, ծերունազարդ հայրապե-
 տը խորին հրճուանքով լսելուց յետոյ դարձաւ ինձ ու ասաց. «Ասի-
 կա բոլոր գուն սովորացրել ես»:—Ոչ, վեհափառ Տէր, ասացի, այս
 բոլորը անկեղծ սրտերից բղիւսած են, որ սովորացնելու հարկ չը-
 կար: Հա՛, աւելացրեց հայրապետը, ասոնք գթութեան քոյրերու
 դեր կ'կատարեն սպա դարձաւ տիկիներին, օրհնեալ ըլլաք, այն
 ատեն երբ տխրութիւնը զիս կ'ճնշէ, ձեր այսպիսի օգնութիւն
 տեսնելով կ'մխիթարուիմ, հա՛, շատ կ'մխիթարուիմ: Ապա նորից
 օրհնեց Վեհափառ հայրիկը և ամենքը ուրախ սրտով հեռացան:

տաճկահայ գաղթականները, Ռուսաց պետութեան մէջ ուր և գտանուում են, պէտքէ մի տարուայ ընթացքում վերադառնան իրանց տեղերը, սկսուեց նոր հողացողութիւններ, վասն զի այդ անբաղդների համար հարկաւոր էր ճանապարհածախս, դրամական պաշար, բժշկութիւն և մինչև հայրենիք՝ ամայի ճանապարհների ընթացքում օրինաւոր հսկողութիւն:

Վեհափառ հայրապետի բարեհաճութեամբ և իմ ցանկութեամբ, մի կողմից էլ Մելիքեանի խրախոյս յորդորանքով, հսկողութիւնը ես յանձն առի և խոստացայ նրանց ուղեկցել մինչև իրանց բնակավայրերը — Վան:

Այժմ մնում էր այդ անբաղդներին նիւթապէս և սալահովացնել և ահա այս անգամ քաղաքիս ոստիկանապէտ իշխան Վոլկոնսկին, որ մի առանձին սէր և գութ էր տածում դէպի այդ հիւժուած թշուառները պ. Հ. Մելիքեանի հետ ամենաեռանդով նետուեցին այս ու այն կողմը և կարճ ժամանակում ժողովեցին մի պատկառելի գումար, սրով հողացուեց ոչ միայն գաղթականների լիառատ ճանապարհածախսը, այլ և այդ գումարի մի մասը որոշուեց բաժանել նրանց՝ հայրենիք հասած ժամանակ, որպէսզի հնար ունենան առժամանակ խոսպանացած օջաղները վերականգնել և դէթ մի լերկ պատսպարան շինել բնութեան պատուհասների դէմ:

Իշխան Վոլկոնսկու և պ. Համբարձում Մելիքեանի աշխատանքն այս դէպքում՝ յաւիտենական օրինակ պիտի լինի թէ մեր ունեւորների և թէ ներկայ ու գալոց սերնդների համար — Օրինակ առ աղքատն և առ հայրենագուրկ թշուառն ունեցած սիրոյ և խղճի զգացմանց:

Ս. Ա. Ք. Տ.-Յ.

О. РЕНАРЪ.

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ԲԱԳԻՈՒՄ.

Дозволено Цензурою 24 января 1903 года, Тифлисъ.

Типографія Бр. Назаровы, Бану.

Հ Ա Յ Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր Ի

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ Ը :

Մայիսի 24-ն էր գարնանային գեղեցիկ օրերից մէկը: Երկինքը պարզ էր ինչպէս փերուզայ: Արևելեան հորիզոնը շառագունել էր և ջերմ արեգակը պատրաստվում էր քանի ընդհանր սփռել ճառագայթները և խուրձ խուրձ լանձնել Կասպից ծովի խաղաղ ալիքներին:

Օրուայ այդ պահուն Բագուայ աղքատանոցը խորին իրարանցման մէջ էր: Նրա բոլոր բնակիչները ոտքի վրայ էին: Կեանքն ամէն անկիւնում եռում էր, սակայն սրտերում ծփոդ զգացմունքներն բոլորովին այլ էին: Աղքատանոցի բնակիչներից նրանք, որոնք Ռուսիոյ հպատակ էին, զարթել էին ճանապարհ ձգելու իրանց արիւնակից եղբայրներին, որոնք տարագիր դարձած, հայրենիքից այստեղ գալով, նորից հայրենիք էին վերադառնում:

Գողթական. — այս անունն էին կրում նրանք, այս անունով էին խօսում նրանց մասին: Դառն ճակատագիրը այդ բաժինն էր հանել նրանց համար: Թրից,

1998

կրակից ազատելու համար շտապեցին դէպի մեզ, տուն, հանգստութիւն որոնելու և ահա այստեղից ստիպուած են ևս հեռանալ. նորից ճաշակել ճանապարհորդութեան բոլոր դառնութիւնները և գնալ հայրենիք, փնտռել մոխրացած տուն, տեղ, փլատակ ու աւեր դարձած գիւղ, աւան.

Աղքատանոցի ամբողջ բակը սրտառուչ տեսարան էր ներկայացնում այդ օրը: «Մնաս բարեւ»ները արտասանուած էին լացով, հեկեկանքով: Աստեղ ու այնտեղ կոյտ կոյտ թափուել էին դաղթականների իրերը, որոնք բաղկացած էին հնացած հագուստներից ու կիսամաշ անկողիններից:

Այդ ժամանակ մենք պ. Հ. Մելիքեանի հետ այդտեղ էինք:

Արևն արդէն դուրս էր եկել զիշերուայ հանգրուանից, Բագուն արդէն ժպտում էր նրա պայծառ շողերի տակ, երբ աղքատանոցից սկսուեց դաղթականների ընթացքը, որ նմանում էին տարագիր կռուների երամների:

Առջևից գնում էին սայլեր, բեռնաւորուած գաղթականների իրերով, նրանց ետևից ընթանում էին իրանք գաղթականները: Գնում էին նրանք լուռ, ախուր մերթ ընդ մերթ արտասուք գլորելով և սրտի խորքերից աղետարշ հառաչներ դուրս ցայտելով:

— Ոչ խաչակիրների նման Երուսաղէմ էին փնտռում նրանք, ոչ իսրայելացւոց նման Աւետեսոց երկիր էին գոչում: Գէպի հայրենիք, գէպի քաղցր վաթան,

դէպ իրանց սրբազան որրան: Սակայն ինչ պիտի տեսնեն, ինչ պիտի զգուեն, ո՛ւր պիտի սպաստանեն. այդ մտքերն ու այդպիսի խոկմունքները դառնագոյն թախիծով վարագուրել են նրանց դէմքերը և զնում են նրանք մրրկապատ և յոյժ տրտմալից:

Տխուր տպաւորութիւն էին թողնում նրանք ամէն մի անցաւորի վերայ: Այդպիսի ըուպէներում, այդպիսի անբաղդութեան առաջ մարդս բնազդմամբ որոշում է իւր երջանկութիւնն ու իւր բաղդը:

Եւ լիրաւի Բագւայ փողոցներում իւրաքանչիւր անցորդ առանց կրօնի և ազգի խտրութեան, այդ անբաղդների երամին նայելով, ըուպէաբար սուզում է պէս պէս մտածմունքների մէջ և սկսում էր ասելու և գտակը. մէկնում դէպի նրանց ու «բարի ճանապարհ» մտղթում, այ՛ն, միայն «բարիճանապարհ»:

Իսկ «բարի ճանապարհը» անցկացնելուց լետոյ թէ մոխրակոյտ դարձած հայրենիքը մտնելով ինչ օր, ինչ կեանք պիտի տեսնեն այդ խեղճերը, այդ իրանք գիտեն և այդ միմիայն իրանք են երևակայում ու իրանք սարսափում:

Պ. Համբարձում Մելիքեանի բարեխիղճ հոգատարութեամբ թէ ապրանքատար գնացքներից մէկը, բազմաթիւ վագոններով արդէն պատրաստ կանգնած էր երկաթուղու կայարանում և թէ դրամական պատկառելի ճանապարհածախսի գումարը: Այդտեղ էր և Բագւայ ոստիկանապէտ ազնւաշուք իշխան Վօլկոնսկի իւր օգնականով և մի շարք ոստիկաններով: Այդտեղ

էր և ժանդարմերի խումբը իւր գլխաւոր սպայով: Այդ-
տեղ էր և մեր ծերունագարդ Աստուածատուր Կաճ-
կաճեանը, որը նոյնպէս մեծ երախտիք ունի դէպ գաղ-
թականները իւր եռանդուն գործունէութեամբ և բա-
րեսիրտ բնաւորութեամբ: Յաւ ի սիրտ այդտեղ չէին
մեր մասնաժողովի անդամներից շատերը, որոնց բացա-
կալութիւնը ի հարկէ նկատուում էր: Կայարան հասնե-
լուն պէս գաղթականները խաժամուժ աղմուկով, սաս-
տիկ իրարանցման մէջ ընկած, նետուում էին դէպի վա-
զոնները: Ամէն մէկը վաղօրօք կամենում էր յարմա-
րուիլ իւր տեղում: Կարծես վազոններն էին այդ ան-
բաղձների վերջին սպաստարանը. կարծես տարիներով
օթեան պիտի դառնան նրանց համար, որ ոչ հրաման
և ոչ մի խօսք չ'լսելով, աղմուկով, գոռում գոչումով
թափւում էին ներս:

Նշմարիտն ասած այդպիսի խառնաշփոթութիւնը
այդպիսի իրարանցումը, որոնք տեղի էին ունենում
դեռ ոստիկանապետի, ոստիկանների և ժանդարմերի
հսկողութեան տակ. փոքր ինչ իմ մտքերը երերման
ենթարկեց, խուլ, անմարդարնակ ճանապարհներում
կարգ պահպանելու մասին: Այսու ամենայնիւ աներկ-
բայ էի, որ երկաթուղուց դուրս, բնութեան հանդարտ
գրկում նրանք կ'աղաղակին և տեղի չեն տալ այդպի-
սի իրարանցման:

Ինձ հետ իբրև ուղեկիցներ միացել էին աղքատա-
նոցի կառուարիչ Յովհաննէս Յովակիմեան՝ Երևանցի
և պ. Մելիքեանի գործակատար Սմբատ Տէր-Վարդա-

ՏԱՃՎԱԶԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ԲԱԳԻՈՒՄ.

Дозволено Цензурою 24 января 1903 года, Тифлисъ.

Типографія Бр. Назаровы, Баку.

նեան մեր Ղազախեցի: Վերջինիս վաղօրօք ուղարկել էի Աղստաֆա, որպէս զի նա այնտեղ կանխօրէն վարձէ ֆուրգոններ, այլև մեծացնէ հացի և ուտելեաց պաշարեղէնը: Յովհաննիսին ուղևորեցի գաղթականների հետ, իսկ ես մի քանի կարևոր գործերի պատճառով մեկնեցի հետևեալ օրը:

Գնացքը շարժուելու ժամը հասաւ: Զանգակի խորհրդաւոր ղողանջիւնը թնդացրեց գաղթականների սրբատերը, որոնք գնացքը շարժուելուն պէս օգը դղրդացրին «Մնաք բարեւ» և «Կեցցէ Բագուն» խօսքերով:

Վիթխարի վիշապի պէս թնդազին գոռացով, վաղորդեան օգը ճեղքելով, գնացքն առաջ սլացաւ և հարկւրաւոր գաղթականների «բարևներն ու կեցցէները» մնացին իբրև խաղալիք մալխեան քաղցրաշունչ գեփիւռներին:

Երկու օրից լետու հասանք Աղստաֆա: Երեկու էր. կայարանի կռավարչից խնդրեցի մի իջևան գիշերելու համար, սակայն նա առարկելով, որ յարմար իջևան չը կայ այսքան գաղթականների համար, ուստի և որոշուեց այդ գիշեր վազոններում անցկացնելու: Այդպէս էլ արինք: Առաւօտեան ժամը 8-ին նախաճաշ տուի ամէնքին, ճշտեցի ընդհանուր թիւը, ապա պատուիրեցի, որ իւրաքանչիւր ոք որոշէ իւր իրերը որպէս զի հնար լինի ամէնքը մի նշանակած ֆուրգոնում տեղաւորելու: Ֆուրգոնչիների հետ պայմանաւորուած էինք

իւրաքանչիւր Ֆուրգոնում 20 հոգի և 50 պուգ իրեր տեղաւորելու:

Վագոններից դուրս գալու և իրերի հետ Ֆուրգոնները թափուելու իրարանցումը անհարագրելի էր: Օգը դըրգում էր այդ աղմուկներից, նետոււմ էի այս և այն կողմը, մերթ խնդրում աղաչում, մերթ հրամայում բարկանում, սակայն հազիւ հազ էի կարողանում հանդարտացնել նրանց: Այդ բոլորը ես նախազգում էի և դորա համար նախընթաց օրը, երեկոյեան պահուն գնացել էի Ղազախ քաղաքը, որ ընկած է Աղստաֆայից իննը վերստ հեռաւորութեան վերայ: Այդտեղ դիմեցի գաւառապետին իմ վաղաճանօթ պ. Կանչելիին, որպէս զի ոստիկաններ նշանակի կարգ պահպանելու համար: Նա ասեց որ այդ կարգադրութիւնն արել է, բայց ցաւ ի սիրտ վերագառնալով Աղստաֆա, մենք չ'հանդիպեցանք ոչ մի ոստիկանի և կարգը պահպանելու համար դարձեալ մեզ էր մնում:

Իսկ ոստիկանապետը, որ չէր եկել կարգապահելու, ստացաւ խիստ նկատողութիւն, գաւառապետի կողմից:

Մենք վարձել էինք 23 ֆուրգոն, բայց այդ միջոցին Բաթումից Աղստաֆա հասան 40 հոգի ևս գաղթականներ, որոնց նոյնպէս յանձն առանք ուղեկցելու մինչև հայրենիք և միացնելով նրանց մեր խմբի հետ ստիպուեցանք երկու ֆուրգոն ևս վարձել:

Հետզհետէ աղմուկը դադարեց: Ամէն մէկն արգէն տեղաւորուել էր և կուշտ ու հանգիստ նստել էր իւր

տեղը: Այդ ժամանակ որոշեցի քսան հոգի ընտրել իրանցից իբրև իմ օգնականներ կարգը պահպանելու համար: Եւ որպէս զի նրանցից իւրաքանչիւրը կարողանայ հեշտութեամբ օգնել գործին, ամէնքի համար էլ որոշեցի այն գաւառացիները, որոնց պատկանում են և իրանք: Այնպէս Վանեցիների համար Վանեցիներ, Մշեցիների համար — Մշեցիներ և այլն:

Յովհաննիսին կանխօրէն ուղարկեցի Քարվանսարայ իջևանը սուտելեաց պատրաստութիւն տեսնելու: Եւ պա սկսուեց ֆուրգոնների ընթացքը: 23 ֆուրգոն շարեշար գնում էին և իրանց մէջ տանում հարիւրաւոր հայրենազուրկ անբաղդներ: Տեսարան էր: Մարդկութեան բաժին դարձած հազար տեսակ հանդէսներից մէկը:

Միասին են ծնուում չարն ու բարին, միասին և լացն ու ուրախութիւնը և մեր երիտասարդ գրողի սոյն գեղեցիկ խօսքերից, 25 ֆուրգոնում գետեղած 500 անբաղդների համար բնութիւնը միայն լացն է որոշել ճակատագիրը յարատև կռիւ չարութեան դէմ: Եւ ահա սոյն այս ընթացքը բնութեան պճնուած գրկում մարդկութեան բիւրաւոր վէրքերից մէկն էր շօշափուում:

Առջևի ֆուրգոնի վերայ գնում էր Սմբատը, իսկ վերջի ֆուրգոնում աղքատանոցի ծառայ Արշակն (Ղազախեցի), որ իւր պարթև հասակով, յայթանդամ տեսքով ու անյողողող ոյժով մեծ օգնութիւն էր հասցնում ընդհանուր կարգապահութեան:

Մնացեալ ֆուրգոններում իւրաքանչիւրի մէջ

մէկն էր գտանուում այն քսան ընտրեալից, որոնց մասին լիշեցինք սկզբում: Յովհաննէսի կինն էլ, որ ուղեկցում էր մեզ մինչև Երևան, գթութեան քրոջ դեր էր կատարում, հասնելով ամէն մի հառաչողին, օգնելով հիւանդին, և իւրաքանչիւր տկարին:

Մօտենալով Քարվանսարային, ես շտապեցի առաջ, գիշերվալ օթեան պատրաստելու: Այստեղ պահապանների գլխաւորին խնդրեցի թոյլ տալ գաղթականներին գիշերելու բանտարկեալների իջևանում, որ խնդիրս չը մերժեց և խիոյն հրամայեց բանալ իջևանի դռները և մաքրել բոլոր սենեակները: Իսկ Բաղալ Ղազումեանցը խնդրեց որ մի մասը իւր քարվանսարայում զետեղուի, մնացեալներին էլ ուրիշ բնակարաններում:

Փուրգոնները ուշ հասան: Երեկոյեան ժամի 9-էր: Յորդառատ անձրևը ողողում էր սար ու ձոր: Պ. Բաղալը հային յատուկ հիւրասիրութեամբ իւր հօրեղբայր Գրիգորի նման առանձին սէր տաճելով դէպ իւրաքանչիւր թշուառը ամէն կերպ աշխատեց հեշտացնել ճանապարհորդ գաղթականների դրութիւնը:

Գիշերը անցկացնելուց լետոյ, առաւօտեան շարունակեցինք ճանապարհը: Այժմ այլևս իրարանցում չ'կար. որովհետև իւրաքանչիւրն արդէն ճանաչում էր իւր ֆուրգոնը և առանց շփոթուելու, առանց շտապելու գնում տեղաւորուում էր:

Անձրևային գիշերը տեղի էր տուել պարզ ժպտալից օրուան: Մայիսեան անձրևի կաթիլները անհամար աղամանդների պէս ծածկել էին դաշտ, անտառ, հո-

վիտ ու մարմանդ: Իսկ արև ճաճանչների տակ ամբողջ բնութիւնը վաւոււմ էր կանաչ գմբուխտի նման:

Փուրգոնները ճանապարհուեցին. իսկ ես մի գործով մօտ երկու ժամ ուշացայ:

Ճանապարհին՝ իմ բացակայութեան ժամանակ մի փոքր միջնադէպ է տեղի ունենում, որը որքան էլ անախորժ էր, այնու ամէնայնիւ անխուսափելի:

Գաղթականները հասնելով «Սօլլա-դայայ»ի կոչւած տեղը, որ ութ վերստ հեռու է Քարվանսարայից, հանդիպում են դէպի լեռները չուող թուրքերի խմբերին, որոնք իրանց հօտերով և հարիւրաւոր շներով բռնում են գրեթէ ամբողջ ճանապարհը և շատ անգամ անանցնելի դարձնում ճանապարհորդների համար:

Այսպիսի խմբերի արանքներով պիտի անցնէին և գաղթականների ֆուրգոնները: Թուրքերի շները ըսկսում են յարձակուիլ հետիոտս գնացողների վերայ և նրանք պաշտպանուելու համար քարեր են նետում արիւնածարաւ գազանի նման շներին: Իսկ թուրքերից շատերը աւելի են խրախուսում այդ գազաններին: Գաղթականներից արձակած քարերից մէկը դիպչում է շներին խրախուսող թուրքերից մէկին, որ իւր կողմից չէ գլանում քարեր թափել դէպի գաղթականները: Նրա հետ միանում են ուրիշ շատ թուրքեր և տպա ժողովում են այդտեղ գտնուած բոլոր չուողները և միահամուռ ութով քարեր են նետում գաղթականներին: Վերջիններս թափուում են ֆուրգոններից և քարերի հեղեղով փախցնում են թուրքերին:

Այդ դէպքից յետոյ ես ուղևորուեցի իջևանից և շտապեցի հասնել Փուրգոնների խմբին: Նոյն տեղը իմ ճանապարհս բռնեցին թուրքերը և գանգատուեցին հայերի իբր թէ անիրաւ վարմունքի մասին և ցոյց տուին մի ծերունի և մի պառաւ կին մահճի մէջ ընկած, որոնց որպէս թէ կիսամահ են դարձրել գաղթականները: Հանգստացնելով նրանց, խօսք տալով մեղաւորին պատժել, ճանապարհը շարունակեցի, ապա փոքր տեղ անցնելով յետ նայեցի և տեսայ, որ մահճում փաթաթուած իբր թէ կիսամահ եղած պառաւն ու ծերունին ուրախ խօսելով բարձրանում են դէպի մօտակայ բլուրը: Ես այնուհետև հասկացայ թուրքերի խաբեբայութիւնը: Սակայն նրանք գրանով չ'վերջացրին: Լեռնականին, այն էլ կիսավայրենի լեռնականին յատուկ անզգամութեամբ մի թուրք կին շտապում է ճանապարհներին ժամանակաւոր հսկողութեան նշանակուած կողակների գլխաւորին յայտնել, որ Փուրգոններով աւազակների խմբեր են արշաւում, որոնք և կեղեքել ու թալանել են իրանց: Միամիտ կողակն էլ հաւատ ընծայելով խաբեբայ կնոջը, կանգնեցնում է Փուրգոններին զանազան հարց ու փորձ անելու: Այդ միջոցին վրայ հասայ, կանչեցի կողակին, յայտնեցի, որ ինքն իւրաւունք չ'տայ մի լեռնական կնոջ անիրաւ խօսքով հարիւրաւոր ճանապարհորդների անհանգստացնել: Այլ և աւելացրի թէ՛ եթէ ինքն այդքան միամիտաբար հաւատում է նրա ասածներին, թող զնայ և ուր որ հարկն է հաղորդէ: Իսկ ճանապարհորդներ-

րին առաջ գնալու արգելք լինել իրաւունք չ'ունի: Կողակն իհարկէ թողեց, հեռացաւ. իսկ ես նրանից յետոյ գաղթականներին դարձեալ կրկնեցի իմ խրատները աւարկելով, որ այդպիսի անախորժութիւնները միշտ արգելք կըլինին առաջ գնալու. ուստի պէտք է զգոյշ լինել և խուսափիլ այդպիսի դէպքերից: Թուրքերի այդ թափառական խմբերն էլ որ ընկած են մինչև Գիլիջան. այնուհետև ճանապարհն արձակէ և յոյս կայ, որ ոչ մի այլ անախորժ դէպք չի կարող տեղի ունենալ:

Սակայն որքան էլ ճնշուած էին այս տարագիր անբաղքները, որքան էլ հալածական էին դարձել կեանքի անողոք հալածանքների առաջ, այսու ամենայնիւ երևան էին գալիս մերթ ընդ մերթ իրար դէմ ունեցած ծանր ատելութիւն, մինչև իսկ թշնամութիւն, որոնց դէմ ստիպուած էի կռուիլ, առաջն առնել, կարելուոյն չափ հասկացնել իրանց դրութիւնը և ցոյց տալ այն վտանգաւոր ուղին՝ որ դէպ անդունդն է տանում և թէ կ'գոլորուին նրա մէջ, եթէ այդպէս շարունակեն և միշտ լարուած յարաբերութիւնների մէջ մնան:

Նրանց վատ վարմունքներից մէկը հէնց այն իսկ միջոցին տեղի ունեցաւ, երբ արդէն մի կերպ հեռացրել էի մոլորուած կողակին: — Գաղթական մի կին Փուրգոնից իջնելով, մազերը փետելով, վազում էր դէպի մօտակայ գետակը և անդադար գոռում. «ես ինձ ջուրը պիտի նետեմ, որ ազատուիմ իմ մարդուց, նա ինձ ծեծում է, սպանում է»:

Եւ իսկապէս նա մօտեցել էր ջրին, որ մեր քա-

ջարի Արշակը հասաւ, բռնեց ձեռներէց ու հասցրեց ինձ:

Իմ հարցին թէ «ինչո՞ւ ես այդպիսի լիմարութիւններ անում» նա կրկնում է միևնույնը. թէ ամուսինը ծեծում է և նեղացնում է իրան:

Ստուգելով իմացայ, որ լիրաւի անիրաւ մարդը ծեծելիս է եղել խեղճ կնոջը: Կանչեցի այդ մարդուն խրատներ և սպառնալիքներ թափեցի գլխին: Սակայն փոքր ժամանակից լետոյ տեսայ որ ծճկեր երեխան առած այդ մարդը իջնում է ֆուրգոնից:

Հարցնում եմ «ո՞ւր», պատասխանում է թէ ինքն անկարող է իւր կնոջ հետ շարունակել ճանապարհ ուստի կամենում է վերադառնալ Բագու: Ուրիշ հնար չըգտայ սորան խրատելու, անմահ Փրկչի խարազանն օրինակ առի ինձ և կառապանի մտրակն առնելով մի քանի անգամ հասցրի այդ լամաւին, որից լետոյ նա հեզացաւ, խոնարհուեց և շարունակեց ճանապարհը:

Բաթումից եկող գաղթականները, որոնց համար, ինչպէս լիշեցիներ, վարձուած էր երկու ֆուրգոն, երկու օրով ուշացան Աղստաֆայում: Իսկ մեր գաղթականների հետ հասնելով Թարսաչայ, ամէնքին տեղաւորեցի, հանգստութիւն տուի սակայն ես մնացի անհանգիստ՝ վարանման մէջ. որովհետեւ մեր ընթացքի և իմ կարգադրութեան համաձայն, այդ երկու ֆուրգոններն էլ պէտք է մօտեցած լինէին, բայց նրանք չէին երևում: Սմբատին Թարսաչայից լետ էի ուղարկել մինչև Մօլլա-Ղալի կոչուած տեղը, որպէս զի ճանապարհին նրանց

հետ էլ մի անախորժութիւն չ'պատահի, նա էլ լուր բերաւ, որ Ուզունթալայից եկող ճանապարհորդները չեն տեսել երկու ֆուրգոններն:

Մեր գաղթականներին Թարսաչայում ամէն կերպ հանգստացնելուց լետոյ ճանապարհ ձգեցի դէպի Դիլիջան, իսկ ինքս երկու ֆուրգոնների համար հոգսով անհանգիստ առաջ անցայ, որպէս զի գաղթականների համար բնակարաններ վարձեմ և այնտեղից հեռագիր ուղարկեմ Ղազախ երկու ֆուրգոնների մասին տեղեկանալու:

Խճուղիների կառավարչից հեռագրիս պատասխան ստացայ, թէ մեծ հեղեղի շնորհիւ խճուղու վերայ ընկած կամուրջը փլուեց և այդ պատճառով երկու ֆուրգոնները ուշացան: Նոյն իսկ օրն առաւօտեան նրանք ճանապարհուելով, երեկոյեան ժամը 9-ին հասան Դիլիջան: Նրանց պատմելով, իրանք մեծ վտանգից են ազատուել: Այնպէս որ իրանց ֆուրգոնները մի քանի քալլ չ'մօտեցած կամրջին, կանգ են առնում ճանապարհների (գաստավալի) պահապանների շնորհիւ, որովհետեւ կարկտախառն հեղեղից, որ այդ միջոցին թափուելիս է եղել, նրանք երկիւղ են ունեցել, ուստի և մարդասիրաբար շտապել են ազատելու այդ խեղճերին: Եւ իսկապէս երբ ֆուրգոնները կանգ են առնում, քանի րոպէ չ'անցած, գաղթականները տեսնում են, որ ջրերի ահագին զանգուածները փլում են կամուրջը և բաւական տեղ գլորում առաջ:

Ուրախութիւնս մեծ էր: Ինձ թուաց որպէս թէ

Աստուած հրաշքով փրկել է 40 հոգուն և ուղարկել է ինձ: Նրանց ևս միւսները հետ հանգստացնելով ու կուշտ կերակրելով, առաւօտեան մի Փուրգոն ճանապարհ ձգեցի դէպի Ղարս—Արզրում, իսկ քսան և չորս Փուրգոն դէպի Երևան: Յովհաննիսին առաւօտեան ճանապարհել էի դէպի Ելենովկա. ինքս էլ գաղթականների թիւը նորից ճշտելով, բոլորին Փուրգոններում տեղաւորեցի և ճանապարհ ձգեցի նախ Սեմենովկայ, դէպ ուր ես առաջ ընթացայ և աւելի շուտով այստեղ հասայ: Ապա եկան գաղթականները, որոնց բաւական հանգստութիւն տալուց ճանապարհեցի Ելենովկայ, ուր և դարձեալ ես առաջ գնացի՝ իջևանելու համար կարևոր հրահանգներ տալու:

Իջևանելով Ելենովկայում ճանապարհի վերահսկիչ Եարալեանցի մօտ, որ իմ ազգականս էր, իմացայ որ նոյն տեղն է գտնուում և Նոր-Բայազէթի գաւառապէտ Իշխան Չերքէզովը: Իմ ուրախութիւնս կրկնապատկեց: Իշխան Չերքէզովը—Ղազախի գաւառապէտի նախկին օգնականը իմ մօտիկ ծանօթս էր, առ որ յոյս տածեցի կարևոր դէպքում օգնելու ինձ: Եւ ես չ'սխալուեցի: Յովհաննէսը վաղօրօք այդտեղ գալով, արդէն պատմել էր նրան գաղթականների, իմ առաջնորդութեամբ, գալու մասին: Իշխանն արդէն վաղօրօք լսած լինելով այդ համաձայն իւր մարդասէր և վեհ հոգւոյն, պատուիրել էր մալականներին կարևոր պիտոյքները հասցնել և ամէն ինչ որ կարելի էր չ'մերժել: Սիրալիբ ողջոյններից յետոյ, գաղթականների մասին ամփոփ տեղեկու-

թիւներ տալուց, իշխան Չերքէզովը յայտնեց, որ ինքըն ամէն ինչ արդէն յարմարեցրել է: Գաղթականների համար հաց էր հարկաւոր և որովհետև մի հացթուխ անկարող էր մի օրուայ ընթացքում մեզ հարկը պուղ հաց հասցնել, ուստի իշխանի հրամանով Ելենովկայի տանուտէրը կարգադրեց ամբողջ գիւղում, որ իւրաքանչիւր տուն մէկ կամ երկու պուղ հաց պատրաստի միւս օրուայ համար, իհարկէ վճարը լիովին ստանալու պայմանով: Գաղթականներին գիշերելու համար էլ հրամայուեց պատրաստել դատապարտեալների համար շինուած իջևանի սենեակները: Այդ օրը երեկոյեան ահեղ որոտումները դղրդացին, կայծակը փայլատակեց սար ու ձոր և հուժկու հեղեղը սառնաշունչ քամու հետ ողողեց ամբողջ բնութիւնը: Թախիծը նորից պատեց ինձ: Տխուր, շուարած կանգնում էի դրսում, հայեացքս առնում մերթ դէպ ամպամած երկինք և մերթ դէպ խճուղին, որտեղով պիտի գային գաղթականների Փուրգոնները: Զանազան մտքեր պաշարել էին ինձ: Ի՞նչ եղան, արդեօք թրջուեցին, նեղացան. ինչևիցէ, անվերջ վարանման մէջ երկու ժամ անցկացնելուց յետ, վերջապէս երևաց Փուրգոնների ընթացքը: Սրտատրոփ դիմաւորեցի նրանց և ահա ճիչ, ազաղակ, բարկութիւն, ցասումն, մինչև իսկ անէծք թափուեցին շուրջս: Չմարիտն ասած զարմանքն ինձ պատեց: Ինքս կիսով չափ ցեխի մէջ կորած, մինչև ոսկոր թրջուած: Սակայն այդ բոլորը մոռացած նրանց էի նուիրուել. նրանց հանգստութեան համար էի աշ-

խատում. Իսկ իրանք մոռացած հայրենիքում կրած դառն տանջանքները, սառնամանիքներում անցկացրած օրերն ու ամիսները, ապառաժների ու մացառների մէջ կրած չարչարանքները. այսօր ամէն տեսակ բարիք վայելելուց լետ, մի երկու ժամուայ անձրևից նեղանալով այդքան լուզուել և վրդովուել էին: Մարգիկ, որքան անյագուրդ էք, աւելի քան նոյն իսկ անտառաբնակ առիւծը:

Մալականները 90 պուդ հաց հասցրին, իսկ ես որոշեցի, որ գաղթականները ամբողջ օրը այդտեղ մընան, որպէս զի օրուայ յոգնածութիւնից և երեկոյեան կրած նեղութիւնից կազդուրուին: Չնայած, որ ֆուրգոնչիները մի օր աւելորդ կորցնելով անվերջ տրտնջում էին, այնուամենայնիւ ՚ի նկատի առնելով հիւանդներին, պառաւ կանանց, որոնց օրուայ հանգստութիւնը անհրաժեշտ էր, հաստատ մնացի իմ որոշման մէջ, ֆուրգոնչիներին էլ բաւականացրի մի օրուայ ծախք ևս տալով: Այդ օրը փառաւոր ճաշ տուի ամէնքին, ապա դիմեցի մէկին, միւսին, սիրտ տուի, խրախուսեցի և հասցրի բաւական ուրախ տրամադրութեան: Այդ իսկ օրը հեռագիր ուղարկեցի պ. Խորէն Խրիմեանին, որ խոնարհաբար յայտնէ Վեհափառ Հայրապետին թէ երկու օրից լետոյ (500) հինգ հարիւր գաղթականների հետ Ս. Էջմիածնումն կ'ըլինիմ: Իսկ միւս օրն առաւօտեան խորին շնորհակալութիւն յայտնելով գաւառապէտ իշխան Չերքէզովին, ճանապարհների վերահսկիչ պ. Եգոր (իմ ազգական) Եարալեանցին, ճանապարհուե-

ցինք դէպի Էլլար:

Արևն իւր ճաճանչներով ոսկեգօծել էր Գեղամայ լեռների գագաթները և դեռ նոր էր պատրաստուում անցնել իւր քնարանը, երբ մենք հասանք Էլլար իջլաւանը: Գաղթականներին տեղաւորեցի այդ իջլաւանի մօտ գտնուող մի ընդարձակ քարվանսարայում: Միւս օրը Մայիսի 31-ին ճանապարհ ընկանք դէպի Ս. Էջմիածին: Եւ որովհետեւ Երևանի միջով պիտի անցնէինք, ՚ի նկատի առնելով, որ այդտեղ քաղաքում գաղթականներից կարող են ցրուել ու կորչել, այդ պատճառով ես առաջ շտապեցի և բռնեցի Ս. Էջմիածին տանող ճանապարհի սկիզբը ու երբ ֆուրգոնները հասան այդտեղ, այդտեղից ուղղակի քշել տուի դէպի «Սարգարի» բաղը, որտեղ կարգադրեցի փոքր ինչ հանգիստ առնել, ապա ճանապարհը շարունակել Ս. Էջմիածին: Այդ միջոցին մի քանիսները յանդգնեցին քաղաք վազել, իբր թէ կարևոր պիտույքներ ձեռք բերելու, մի քանի հոգի էլ գնացին բարեկամների այցելութեան, վերջապէս դրանց ժողովելով ուղևորուեցի դէպի Ս. Էջմիածին, որոնցից առաջ ինքս շտապեցի:

Իմ հեռագիրս ստանալով, այդ օրը Ս. Էջմիածնում ճաշ էին պատրաստել բոլոր գաղթականների համար: Ժամը 1-ին հասայ Մայր Աթոռ:

Վեհափառ Հայրիկին իմ գնալն յայտնուելով՝ հրամայեց արժանացնել ինձ իւր տեսութեան:

Որքան էլ բազդ էի ունեցել ներկայանալու Հայաստանեաց եկեղեցւոյ Վեհափառ Պետին, բայց պաշ-

տելի Հայրիկի տեսնելու ցանկութիւնը ամեն ըոպէ վառ էր իմ մէջ և այդ օրը բուռն իղձերով մտայ Նորին Սուրբ Օծութեան սենեակը, ծունկ չօքեցի, յայտնեցի իմ խոնարհ անձնուիրութեան հաւատովքը և ապա հաղորդեցի գաղթականների մասին կարևոր տեղեկութիւնները:

Հայոց ժողովրդի սրտակից Հայրիկը խանդավառ հոգով օրհնեց Բագւայ բարեպաշտ հայերին, բուռն շնորհակալիք յայտնեց ամենքին, ապա իւր Վեհ օրհնութեան արժանացնելով նուաստիս դարձաւ ու ասաց «Լաւ պաշտօն ես յանձն առել, Տէր Աբգար, կ'օրհնեմ զքեզ, թող Ամենակալ Աստուած ուղեկից ըլլայ քեզ անվտանգ հասնել և անփորձ վերադառնալ: Իրաւ է, մեծ բեռ ես յանձն առեր, նեղութիւնը շատ է, վասն զի ես լաւ գիտեմ թէ որչափ մեծ տանջանք է հարկաւոր այդ հիւժուած խեղճերուն կառավարելու, բայց մեծ ալ միտթարութիւն կ'բերես ինչպէս անոնց, այնպէս ալ ինձ և իւրաքանչիւր քրիստոնէի: Ես ալ բեռդ փոքր ինչ պէտքէ մեծացնեմ, կ'լուսամ, որ կրնաս տանել, Եջմիածին ալ գաղթականներ կան, անոնց ալ պէտքէ տանես, ինչ ընեմ, անոնց ալ այսքան վիճակուած է, կրնալ ըլլալ, որ օր մընալ այդ վիճակ կ'փոխուի. հա՛, աշխարհիս երեսին ամեն ինչ փոփոխական է»:

Պ. Յովհաննէսն ու Սմբատն էլ ևս բաղդ ունեցան ներկայանալ Ազգիս Սրբազնասուրբ Հայրապետին և արժանանալ Նորա Վեհ օրհնութեան:

Վեհարանից դուրս եկանք, արդէն ժամի 2-ն էր:

Փուրգոնները հասել, կանգ էին առել Ղազարապատի դռան մօտ: Ժողովուրդն իջաւ այդտեղ, իջեցրին և բոլոր իրերը, որոնց առնելով տարան, տեղաւորեցին իրանց համար արդէն պատրաստուած օթեւանում:

Ինչպէս լիշեցի, ճաշն արդէն պատրաստ էր: Կանայք և երեխայք ճաշելու նստեցին մեծ սեղանատանը իսկ տղամարդիք ներսի սեղանատանը: Փառաւոր ճաշը կուշտ վայելելուց յետոյ, ամենքին առաջ, ինքս անձամբ տարայ և տեղաւորեցի արդէն պատրաստուած, լայն ընդարձակ բնակարանում:

Վեհափառ Հայրապետի հրամանով մեր գաղթականների համար պատրաստուած էր 90 պուղ չոր հաց, այդ 'ի հարկէ բաւական չէր, ուստի աչքի առաջ ունենալով այն ճանապարհը, որ ընկած է դէպի Վան որ հաստատ չ'գիտէինք թէ ուրիշ ինչ տեղից կարելի էր հաց ձեռք բերել, վճռեցի Յովհաննիսի հետ գնալ Երևան և 120 պուղ հաց էլ այնտեղ պատուիրել:

Երևանում այդ պատուէրը կարգադրելուց յետոյ վերադարձայ Ս. Եջմիածին: Ազատ ժամերս նուիրեցի Մայր Աթոռի այս և այն նշանաւոր անկիւններն այցելելուն: Եջմիածին, որ յաւերժակականգուն կաղնիի պէս կանգնած է Մասիսի կրճքին, իւր ստուերում զետեղելով աշխարհասփիւռ գաւակների սրտերը, ձգում, քաշում է դէպ իրան, իւրաքանչիւր Հայի հոգին: Եւ ես, չ'նայած, որ մի քանի տասնեակ անգամ բաղդ եմ ունեցել այցելել Հայութեան պարծանք Ս. Եջմիածնին և միշտ համբուրել Հայաստանի Մեծ Լուսաւորչի ձե-

ուով կերտած տաճարի քարերը, Հայի նախնեաց արիւնով ներկուած սուրբ վայրերը. սակայն տակաւին անյազ, տակաւին ծարաւ, նոյն սիրով, նոյն տենչով, նոյն իղձերով, նոյն հաւատով ու լուսով զիմում եմ առ Ս. Եջմիածին: Մայր տաճարին, իմ համբոյրները, նորա սրբակերտ քարերին տալուց լետոյ գիմեցի նորակառուց թանգարանը, որ կանգնել է Վեհափառ Հայրիկ, իւր աջալուրջ հսկողութեամբ: Վասպուրականի Արծուին, Տարոնոյ Արծուիկը, Վարազ. Ս. Կարապետ պաշտօնացիներով զարգարելով, Հայոց երկրի խաւար անկիւններին լոյս սփռելով, անկարող էր անտարբեր մնալ և Մայր Աթոռ—Ս. Եջմիածնում: Հայրիկը շինարար Հայրիկը իւր անմահ նախնեաց լիշատակարանները մացառներից, առապարներից գէպի հարթը, գէպի լոյսը տանելուց, ուրիշ հոգս չէ ունեցած և Ս. Եջմիածնայ նորակառուց թանգարանը, որի հոյակապ կանգման նա այնքան նուիրուած է, ասածիս պերճ ասրացոյցներից մէկն է: Եւ ես Հայրիկի կանգնած այդ նոր կոթողի ներսումն էի, գիտում էի քաջ և սուրբ հարանց լիշատակարանները, մտքերի մէջ սուգուած՝ անցնում, սաւառնում էի հեռու հեռու անցեալներ, հայրենի մարած, բայց տակաւին կրակոտ օջախներ, դեղածիժազ օրեր, ժպտալից փառքի ստուերներ. յանկարճ այդ միջոցին ներս մտաւ Սուրբ Հայրապետը—Հայոց ժողովրդի սրտակից Հայրը: Այդ իւր սովորութիւնն էր, որ ճաշից լետոյ միշտ այդ տեղ էր հանգստանում: Խոհերը ծփում էին սիգապատ ճակատին, տիտանեան կրճքի տակ հազարաւոր զգաց-

մունքներով ալեկոծուած սրտի արտայայտութիւնը կարգացում էր արծուանիշ աչքի մէջ: Կեանքի հոսանքներն, իրաւ է, ակօսներ էին ձգել նուիրական գէմքին, սակայն բիւրաւոր իղձերն ու փափազները տակաւին պահպանել են հոգոյ արիւթիւն:

Այն, վիշտը, հազարաւոր զաւակների լացն ու արտասուքը ճնշել են նորան, բայց այդ բոլորի նահանջի լոյսը, այդ բոլորի փայլուն պսակի առնելու տենչն է, որ տակաւին պահպանել են և պահպանում են Նրա հայրագորով սիրտը:

Հայրիկ, ո՛հ, Հայրիկ,
 Քո քաղցր անուան
 Լինեմ ես զուրբան.
 Սիրեմ այն հողը
 Որ ծնաւ քեզ պէս
 Հրեշտակ պահապան:

Բանաստեղծի սոյն խոսքերը ակամայից մրմնջում էի Նրան տեսնելով և իմ խորին պատկառանքն արտայայտելով կամեցաւ դուրս գնալ, սակայն Նա նշան արեց որ մնամ: Նստեց Հայրիկն իւր սովորական աթոռի վերայ, կանչեց ինձ իւր մօտ ու մի քանի հարցերից լետոյ ասաց. «Եջմիածին եկեր էք, կ'տեսնամ, որ սրտազին հաւատով կ'երկրպագես Հայոց նախնեաց ձեռով կերտած սուրբ քարերը, սուրբ տաճարներ. բայց այժմ երբ կը ուղեւորուիս գէպի այդ իսկ նախնեաց որրան, գէպի անոնց ծննդավայր, կ'պատուիրեմ քեզ հոն ալ այցելել բոլոր սրբավայրեր. Լիմ, Կտուց անապատ, մեր Վարա-

գայ վանք. — ան, Վարագ, Վարագ, օր մըն ալ տեսնեմ
 զքեզ, քո քաղցր ջուր խմեմ, քո անուշ օդ ծծեմ . . .
 ան, ալ չ'պիտի կրնամ, հան, ատոնց կարօտով գերեզման
 պիտի իջնեմ: Կգնաս, Գու, Տէր Աբգար, կ'տեսնես այն
 ծաղկաւէտ դաշտեր, այն դալար հովիտներ, սարեր, ձո-
 րեր, անոնք բոլորն ալ թէպէտ անմուռնչ, բայց քեզի
 շատ բան կ'պատմեն. վասն զի անոնց իւրաքանչիւր ան-
 կիւն, նախնեաց արիւնով ու արցունքով է լուացուած»:
 Նա լռեց և իւր խօսքերը ծրարեց, մի խոր հառաչում,
 ապա բարձրացաւ տեղից ու լատնեց, որ պէտքէ Ս.
 Քալիանէի վանքը գնայ նախատօնակի հանդէս կատարե-
 լու: Օձեալ Հայրիկը հրամայեց նուաստիս հետեւիլ իրան:
 Նա գնում էր գլխակոր, լուռ, մտախոհ և մերթ
 ընդ մերթ հառաչները Մատիսի հովերին լանձներով:
 Թանգարանից դուրս գալուց՝ անցաւ լճի ափը. թողեց
 դէպի Քալիանէ տանող ուղիղ ճանապարհը և մտաւ
 Քալիանէի պարտէզը, սէգ քալերն ուղղեց առաջ, նորա-
 բողբոջ ծառերի արանքով:

Ինչո՞ւ նա ուղիղ ճանապարհից շեղուեց, ինչո՞ւ ան-
 ցաւ այդ ծառերի արանքները, այդ հասկացայ ես իսկոյն:
 Ուղիղ ճանապարհի վերայ ընկած էին հարիւրաւոր
 գաղթականներ: Սմենքն էլ մաշող կարօտով սպասում
 էին անձկալի Հայրիկի աջը համբուրելու — գուցէ վեր-
 ջին անգամ Նրա քաղցրալի ձայնը լսել, որ, ո՞վ
 գիտէ, էլ երբ պիտի տեսնեն, էլ երբ պիտի համ-
 բուրեն Նրա Օձեալ աջը և էլ երբ պիտի ականջ դնեն
 Նրա գորովալից խօսքերին: Սակայն սրտագորով Հայրը

այլ ևս չի կարողանում հանդուրժել տերևասփիւռ դար-
 ձած որդւոյ հեկեկանքներին: Նա, որ իւրաքանչիւր
 վայրկեան քաղցր է համարել նրանց հետ լինել, նրանց
 սիրով ուրախանալ, նրանց խօսքերով հրճուիլ իսկ այ-
 ժըմ . . . այժմ, սհ, մարդկային սրտերը դիտողդ Աս-
 տուած, Գու միայն կարող ես տեսնել այն սև ալիքնե-
 րը, որ ծփում են գորովով և կորովով զեղուն սրտի
 մէջ: Եւ գիտէր Հայոց Հայրիկը, որ բացի լացից, ար-
 տասուքից, հառաչից այլ ոչինչ չ'պիտի տեսնէր և գի-
 տէր, որ մի ծանր կապարէ սիւն ևս պիտի աւելաց-
 նէր վշտամորմոք սրտի վրայ ուստի և հեռացաւ ուղիղ
 ճանապարհից և մտաւ բնութեան լուռ անդորր գիրկը.
 որ կարծես Փրկչի նման կամենում էր մենաւորութեան
 մէջ աղօթել և խնդրել երկնքի և երկրի Քահակալին,
 որ լիշէ նրանց և անցնէ այդքան դառն բաժակը նը-
 րանցից: Սակայն գաղթականներն ըստ սամարացւոյն
 կարողացան հասնել նրան և վազելով մինչև Վանք
 բռնեցին Նրա ճանապարհը: Ո՛հ, իմ գրիչն այլ ևս ան-
 զօր է նկարագրել այդ տեսարանը: Հայրիկ, գոչում
 էին նրանք, Հայրիկ աղաղակում և ամէն ոք ճիգ թա-
 փում գէթ նրա փեշերը համբուրել: Ուրուրից փախչող
 ճնճղուկների նման կարծես ամէնքն էլ ծուարուել էին
 ցանկանում Նրա հայրախնամ թեւերի տակ:

Հայրիկ հոց, Հայրիկ ջուր, Հայրիկ հալաւ, ոտ-
 նաման, ճանապարհի ծախս, աման Հայրիկ, պահիր
 մեզ, գթան, ով Հայրիկ, մերկ ենք, բոբիկ ենք . . .
 Նարեկացու ձիրք է հարկաւոր նկարագրել Հայրիկի

սիրտը: Նա կանգնած՝ մերթ հայեացքն առնում էր երկնքին, մերթ իւր շուրջն նայում, աչքերը աղի լճեր դարձնում, կաթ կաթ շիթերը թօշնած այտերն ոռոգում, Նա լետ նայեց. — հեռուում Մասիսն էր կանգնած, մռայլոտ գէմքով, ալէծուփ, չալմաներով, Ս. Էջմիածինն էր ընկած նրա ստորոտում և իւր շուրջը Լուսաւորչի տարագիր զաւակները, որ «Օգնութիւն, օգնութիւն», էին աղաղակում:

Աչքերից հոսող դառնալից կայլակները, գետին գլորուելով, դարձաւ նրանց ու սոսայ. «Ամէն հոգացողութիւն յանձնուած է Տէր-Աբգարին, նա ձեզի կ'գոհացնէ»: Իսկ ես հրաման առնելով Վեհից յայտնեցի, նախ՝ դրանք ստացել են ամէն մի կարևոր հագուստեղէնը. իսկ նրանք որոնք որևէ պակասութիւն ունին, անձամբ կ'հսկեմ և բոլորին էլ լիովին բաւարարութիւն կ'տամ:

Նախատօնակից յետոյ Վեհափառը վերադարձաւ վեհարան, այս անգամ գաղթականներից այլ ևս նեղութիւն չ'կրելով: Իսկապէս մտնելով Հայոց Հայրապետի դրութիւնը, տեսնում ես, որ անչափ ծանր է: Բազուքաղաքում, հազարաւոր ժողովուրդի մէջ 17 հոգուց բաղկացած մասնաժողովը հազիւ էր կարողանում բաւարարութիւն տալ 500 գաղթականների, հասարակականացէք թէ որքան ծանր և որքան դժուար է մի վանքի ստուերում կառավարել հազարաւոր գաղթականների: Այսուամենայնիւ պաշտելի Հայրիկը իրան յատուկ եռանդով բաւարարութիւն է տուել բոլորին,

ծուարել է իւր թևերի տակ և պահպանել սրտացաւ չօր խնամքով:

Հետևեալ առաւօտեան ֆուրգոններն արդէն կազմ ու պատրաստ էին: Ամէնքին հաց բաժանեցի և երբ թիւը նորից ճշտեցի, տեսայ որ մի ծերունի, որ վաղուց միտում էր փախչելու, չկայ: Նա դեռ Ելենովկայումն էր կամենում իւր այդ դիտաւորութիւնը իրագործել, բայց Փըրկչական խարազանի ուժը երբ նա տեսել էր, ջերմեռանդ երդումով խոստացել էր, այլևս այդպիսի լիմարութիւն չ'անել, այնուամենայնիւ նա մեզ խաբեց:

Յունիսի 2-ն էր: Արարատեան չքնաղ առաւօտներից մէկը: Օդը բուրում էր լի ամենայն քաղցրութեամբ: Մասիսի գլխի չալման բարձրացրել էր մինչև եթեր: Կարծես կամենում էր դիտել իւր անբաղդ որդուց և բաց ճակատով նրանց ողջերթ մաղթել: Բայց երբ ֆուրգոնները շարժուեցին և գաղթականներն սկսեցին իրանց ընթացքը, Մասիսը մռայլուեց և ամպի վէտ վէտ գանգուածները ծանրացան նրա գլխին: Գաղթականներից ոմանք մնացին Ս. Էջմիածնում միւս օրը դուրս գալու դիտաւորութեամբ: Պատճառը ֆուրգոնների պակասութիւնն էր իսկ մեր գաղթականները օդը թնդացնելով «կեցցէ Էջմիածին, կեցցէ Հայրիկ, կեցցեն Բագու՛յ Հայեր», ճանապարհ ընկան գէպի Մասիսի միւս երեսը:

Ես Յովհաննիսի հետ գնացի Վեհափառի մօտ, հայցել Նորա սուրբ օրհնութիւնը, որ զօրաւիգն լինի

մեզ այսքան ծանր լուծը տանելու: Չոքած եմ հայրիկի առաջ, կամենում եմ խօսել, բայց արտասուքը խեղդում էին և աղի կաթիլները թափուում Վեհի ոտքերին: Խոնջ բնազդումն էր արդեօք, որ թախիճը ծփում էր իմ սրտիս մէջ... Օրհնեց Վեհափառ հայրապետը, խրախուսեց, սիրտ տուաւ և յանձնեց ինձ սրբատառ Կոնդակը, որ գետեղում ենք դրքիս եօթներորդ երեսում: Նորից իմ համբոյրներ հեղեղելով Ս. հայրապետի աջոյն, դուրս եկայ Վեհարանից և դիմեցի դէպի Մայր տաճար: Չոքեցի Սուրբ Միածնի Իջման տեղոյն առաջ, խանջ, գոչեցի, ամենակալ խանջ, օգնիր ինձ, ոյժ, զօրութիւն տուր, որ ծանր պարտքս կատարեմ, ինձ յանձնուած հօտը անվտանգ տեղ հասցնեմ և անփորձ վերադառնամ դէպի բազմանդամ ընտանիքիս, որ շուարած ինձ են ակնկալում: Ապա հրաժեշտ տալով Գերապատիւ և արժանապատիւ հայրերին դուրս եկանք ճաշարանից պ. Խորէն Խրիմեանի հետ, որ ուղեկցեց մեզ մինչև Ղազարապատ և կարօտակէզ համբուրիւ մեզ բարի ճանապարհ մաղթեց:

Յունիսի 5-ին ֆուրգոնները հասան Մարգարայ կոչուած փոստային իջևանը: Այդտեղ մենք կառք վարձեցինք և առաջ գնացինք, որպէս զի վաղօրօք պատաստութիւններ տեսնենք:

Ժամի 4-ին մեր կառքը հասաւ Իգդիր կանդ առաւ հայոց եկեղեցւոյ դռան առաջ: Հարցրի տեղական քա-

հանայի մասին, որովհետև նրա մօտ պէտք է իջած լինէր արժ. Սիօն վարդապետը, որ եկել էր այդտեղ Վեհափառ Հայրապետի հրամանով մի քանի պատրաստութիւններ տեսնելու: Այդ միջոցին այդտեղ մօտեցաւ մի երիտասարդ հայ և թախանձանօք խնդրեց, որ իւր մօտ իջնեմ: Հայի հիւրասիրութիւնը ինձ յայտնի էր, բայց պարոնի առաջարկութիւնը չկարողացայ ընդունել նախ քան Սիօն հայր սուրբին տեսնելը: Հայր սուրբի հետ տեսնուեցանք և նա յայտնեց, որ միակ յարմար իջևանը ուսումնարանի շինութիւնն է, որը փակ դռներով ընկած էր եկեղեցւոյ բակում: Եւ հայր սուրբի հետ գնացինք դէպի այդ շինութիւնը, որպէս զի նախ քան ֆուրգոններ դալը ինչ որ հարկաւոր է կարգի բերենք: Այդտեղ մինչ մենք դիտում էինք սենեակները, նոյն երիտասարդը, որի անունը Սուրէն էր, կանգնեց մեր առաջ և սկսեց իւր տուն գնալու թախանձանքները: Աբրահամու, Իսահակայ և Յակովբայ կենցաղավարութիւնը դեռ պահպանուած է հայի սրտում: Ճանապարհորդի առաջ իւր վրանի դռները բանալը, իւր քրտընքի պըտղից բաժին հանելը իւրաքանչիւր հայի նուիրական սկզբունքն է: Եւ Սուրէնը նոյն ոգւով տոգորուած խընդրում էր մեզ, յոգնած ճանապարհորդներին. իւր վրանի տակ հանդչիլ և յագենալ այն սփռոցից, որ ստացել է նա բոլոր բարիքների Ստեղծողից: Այժմ նա խնդրում էր գնալ իւր մօտ ոչ միայն մեզ, այլ և հայր սուրբին: Սրտի խորին բերկրութեամբ դարձայ նրան ու ասացի. «եղբայր, մենք քահանայ ենք և մենք ձանձրութիւն

տալ միայն կարող ենք մեր զինակիցներին, չնայած որ ես շատ ուրախ կ'լինէի եթէ այստեղ հիւրանոց լինէր. այն ժամանակ ձանձրութիւն չէի պատճառել ոչ մէկին և ոչ միւսին»:

— Նախ՝ մեր տունը քահանայի տուն է, ասաց Սուրէնը, երկրորդ քահանան իբրև հայր անխտիր պիտի մտնէ ամէնքի տունը, իսկ հօր ներկայութիւնը երբէք ձանձրութիւն չի բերիլ և ոչ մէկին:

Մենք համաձայնուեցինք հիւրասէր հայի հետ և հայր սուրբի հետ միասին ուսումնարանի սենեակները կարգի բերելուց, զիմեցինք զէպի Սուրէնի տունը: Այդտեղ էր և գործակալ քահանան և մի նորընծայ և տեղական բոլոր քահանաները, որոնք միշտ վայելում էին երիտասարդի առատ սեղանը և օրհնում այդպիսի ընտանիքները, որոնք հանդիսանում են իբրև օրհնեալ շառաւիղներ, օրհնեալ նահապետներ:

Երեկոյեան ժամը 7-ին ֆուրգոնները եկան: Նրա մէջ եկող ժողովրդին տեղաւորեցինք՝ ոմանց ուսումնարանի սենեակներում, ոմանց դալարապատ բակում: Չշմարիտ է երէցփոխան Եփրեմը փոքր ինչ գոհ չէր որ կանաչ մարմանդի խոտերը կոխկրտում էին, այնուամենայնիւ նա էլ չէր զլանում իւր օգնութիւնը հասցնել:

Հետևեալ առաւօտեան մեզ մօտ եկան Իգդիրի տանուտէրը, երէցփոխանը և երկու պատուաւոր անձինք և յայտնեցին, որ իրանց հասարակութիւնը կամենում է ճաշ տալ բոլոր գաղթականներին՝ որոնց թիւը

800-ի է հասնում: Չաշն առատ էր և ամէն ինչ համաձայն Իգդիրի ժողովուրդի բարեպաշտ ոգւոյն: Առհասարակ այդպիսի հիւրասիրութիւնները առանձին ոգևորութիւն էին բերում գաղթականներին և նրանք չափազանց գոհ մնացին Իգդիրի ամբողջ հասարակութիւնից. սովայն ցաւ 'ի սիրտ մի անախտի զէպի ծանրացրեց բոլոր տպաւորութիւնը և որի հեղինակը, ամաչելով պիտի ասեմ որ մի քահանայ էր: Զեռքին խաչ և աւետարան բռնողը, անշուշտ պիտի հասկանայ թէ ինչպիսի լուծ է առնում իւր ուսերին: Աստուծոյ և մարդկանց մէջ միջնորդի դեր ստանձնողը ոչ միայն արտաքինով պիտի ճանաչէ մարդկանց, այլ գլխաւորապէս պիտի իմանայ նրա սիրտը և նրա հոգին: Սակայն Իգդիրի քահանան ուրիշ տեսակ է հասկացել ժողովրդին: Նրա կարծիքով աղքատութեան մէջ խրուողը իսպառկորցնում է և հոգու վեհութիւնը և պատուասիրութիւնը: Այլ կերպ նրա կարծիքով աղքատի հետ կարելի է վարուիլ ինչպէս գրաստի հետ: Եւ այդ սկզբունքով տոգորուած քահանան մտնում է գաղթականների մօտ և զանազան խօսակցութիւններով զգուեցնում նրանց:

Նա ի միջի այլոց հարցնում է թէ չ'կայ մէկը նրանց մէջ, որ պսակուել կամ նշանուել կամենայ և աւելացնում է թէ՛ եթէ կամեցողներ կան՝ ինքը պատրաստ է և կարող է իսկոյն պսակել:

Այդ առաջարկութիւնից ոգևորուած չորս երիտասարդ յայտնում են, որ իրանք վաղուց նշանուել են

այս և այն աղջկայ հետ և պսակուելու համար առիթ էին որոնում, ուրեմն եթէ քահանան առանց արգելա-
առիթ հանգամանքի կ'պսակէ իրանց, իրանք պատրաստ են:

Քահանան նորից պնդում է իւր պատրաստակա-
նութիւնը:

Նրիտասարգներն ուրախացած այս առաջարկու-
թիւնից, շտապում են իրանց վաղեմի ուխտը կատարել:
Նշանուած աղջկերքը հանում են այդ օրուան յարմար
մի կերպ ձեռք բերած քօղերը, զարդարում և ամէն
մէկը իւր փեսացուի հետ, շրջապատուած խաչեղբօր և
ազգականների հետ, դիմում են եկեղեցի: Սակայն ինչ:
Պսակել խոստացող քահանան այդտեղ չէր: Նա մի կա-
տակ է, որ արել է այդ անբաղդների գլխին: Ամենքն
էլ կատաղում են: Կատակ անել կարելի է, սակայն
պատուախնդիր հայր որքան էլ աղքատ լինի, երբէք
թող չի տալ, որ կատակ անեն այն բոլորի հետ, որոնց
նա սուրբ է համարում: Ուրեմն չի կարելի կատակ ա-
նել և պսակի խորհրդի հետ, քանի որ դա հայի սըր-
բութիւններից մէկն է:

Այդ պատճառով սաստիկ լուզուած գաղթականնե-
րը զրոհ են տալիս դէպի քահանայի տունը, կամենա-
լով դուրս քաշել նրան և խաղալիք շինել իրանց բը-
ռուկներին:

Աղմուկը լսելով, Սիօն հայր սուրբի հետ շտապով
վաղեցինք դէպի եկեղեցի և գործի էութիւնն իմանա-
լով, մի կերպ հանգստացրինք նրանց. յայտնելով թէ
կ'հեռագրենք Վեհափառին և քահանան կ'պատժուի:

Մենք հանդարտացրինք ժողովրդին, սակայն մեր
սրտերը չէին հանդարտուում, երբ տեսանք խեղճ աղ-
ջիկները համեստագոյն քօղով ծածկուած, շոշափուած
պատուասիրութեամբ, արտասուք էին թափում և
անիծում քահանային, եկեղեցուց դուրս գալով դէպի
բնակարանը:

Փնռք տուի Արարչին, որ այսպիսի դառն փոր-
ձանքից էլ ազատուեցինք:

Միւս օրը Սիօն հայր սուրբի, տեղական բարե-
կարգչի և Յովհաննիսի հետ զնացի գաւառապետ պ.
Բլասլաւսկի մօտ: Հայր սուրբը ողջունեց հայրապետի
կողմից, յայտնեց մեր խնդիրը և ասաց, որ Ս. Հայրա-
պետն էլ յոյս է տածել դէպ նա, որ անշուշտ չի խը-
նայիլ իւր օգնութիւնը: Պ. գաւառապետը մեծ սիրով
ընդունելով մեզ, նախ խնդրեց հայր սուրբին, որ իւր
խոնարհ յարգանաց հաւաստիքը յայտնէ նորին Վեհա-
փառութեան, ապա աւելացրեց, որ մեզ առաջնորդելու
համար ինքը մի ձիաւոր կը նշանակէ: Բայց մենք
խնդրեցինք, որ բացի ձիաւորը մի պաշտօնեայ ևս նը-
շանակէ, որի միջոցով կարողանանք հեշտութեամբ ան-
ցնիլ սահմանից, այլ և մի կերպ վայելել Բայազէտի
փաշայի օգնութիւնը:

Թէ սլարոն գաւառապետը և թէ փաշան՝ իբրև
սահմանապահ հարևաններ, յաճախ գործ էին ունե-
նում իրար հետ և յաճախ դիմում էին իրար զանազան
հարցերի՝ կեղեքումների, յարձակումների մասին և
միշտ, ՚ի հարկէ աշխատում էին իրար օգնել և իրար

սիրտ շահել: Ահա այդ պատճառով գաւառապետի կողմից նշանակւած փոքր 'ի շատէ դիրք ունեցող մարդը կարող էր մեզ շատ օգնել: Դորա համար և մենք կըրկնեցինք մեր խնդիրը, որ վերջը որոշեց ձիաւորի հետ նշանակել և իւր թարգման պ. Ռուբէն Բաբաջանովին, որ մեզ հետ Բայագէտ եկաւ և երկու օր մնալուց լետոյ կրկին Իգդիր վերադարձաւ:

Գաւառապետի սույն խոստումն առնելուց լետոյ եկանք Ֆուրգոնների հոգացողութիւնը անելու:

Մեր 25 Ֆուրգոնները վարձուած էին մինչև Իգդիր, իսկ այդտեղից առաջ գնալու համար ահադին վարձեր էին պահանջում: Իսկ ինչ անէինք: Սալլ էլ չ'կար և ոչ քարւան: Գաղթականների թիւն էլ 500-ի տեղ այժմ 800 է: Մնացել էի շուարած. ինչպէս հրակել. ինչպէս տեղաւորել: Վերջապէս վճուեցի 23 Ֆուրգոն վարձել. իրերը, կանանց, երեխաներին ու ծերերին տեղաւորել այդ Ֆուրգոններում, իսկ առողջ տղամարդկանց որոշել հետիոտտ՝ հերթով հեռելի նրանց: Այգպէս էլ արինք: Սակայն մինչև տեղաւորեցի, կարգադրեցի ամէնքի դիրքն էլ որոշեցի, համարեա կիսամեռ եղայ: Ամէն ինչ կարգի ձգելով, խորին շնորհակալութիւնս յայտնեցի Սիօն հայր սուրբին, բոլոր Իգդիրցւոց և մեզ հիւրասիրող օրհնեալ տանտիրոջ, որ այնքան սիրով ընդունեցին մեզ և խաչ հանելով երեսներին, ճանապարհ ընկանք և երեկոյեան հասանք Օրգով: Վարձուած Ֆուրգոններում տեղ չ'լինելու պատճառով մի քանի տասնեակ հոգի մնացել էին Իգդիրում:

Դրանց Սիօն հայր սուրբը հետևեալ առաւօտեան երկու Ֆուրգոնում ճանապարհ էր ձգել, որոնք գիշերը գալով, հասան մեզ մօտ, Օրգովի մաքսատունը:

Այդտեղ ես այնպէս յարմարեցրի, որ այդ երկու Ֆուրգոնների մարդկանց տեղափոխեցի մեր Ֆուրգոնների մէջ և այդ երկուսի վարձը տալով արձակեցի: Մենք կառքով էինք գնում. կառապանը Իգդիրցի էր և մի շատ փորձուած մարդ, ուստի և մենք որոշեցինք այդ կառքով գնալ մինչև Վան և այնտեղից վերադառնալ Իգդիր:

Գիշերը մնացինք Օրգովում: Մաքսատան գլխաւոր ծառայողը—պ. Թուխարելին՝ մի պատուական վրացի երիտասարդ հիւրասիրեց մեզ իւր մօտ և իւր նեղ բնակարանը, (չնայած որ ընտանիք էլ ունէր), դրեց մեր տրամադրութեան ներքոյ: Մեզ ամէն տեսակ պատիւներ անելով հանդերձ պ. Թուխարելին հսկում էր նաև գաղթականներին: Նա իրան յատուկ աշխուժութեամբ ճշտեց 800 գաղթականների թիւը, ամէնքի վկայականներն էլ այդ գիշերն մուծեց մատեանների մէջ և ժամը 12-ին ցերեկուալ, արդէն ամէն ինչ պատրաստ էր, որ մենք խորին շնորհակալիք յայտնելով պարոնին, շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Յունիսի 8-ն էր: Արևի ոսկեգօծ ճաճանչները ծածկել էին լեռների ծաղկափթիթ գագաթները, որ մեր Ֆուրգոնները հասան Չինգիլլի բարձրաբերձ բլրի ըստորոտը, որտեղից պէտք է բարձրանայինք դէպի վեր:

Որովհետև ձիերն անկարող էին այդ առապարներով վեր բարձրանալ, ուստի բացի ծերերից և մանուկներից, ամէնքն էլ Ֆուրգոններից իջան և փռուեցին ամբողջ բլրի շուրջը: Մեծ չարչարանքով էին բարձրանում մեր Ֆուրգոնները: Հերթով մէկի ձիերը լծում էին միւսին և այնպէս մէկ մէկ վեր բարձրանում: Իսկ բարձրաւանդակի շուրջն ընկած ժողովուրդը մի խայտաբղէտ տեսարան էր ներկայացնում: Գոյնզգոյն հագուստները դալար բլրի երեսին այստեղ ու այնտեղ փռուած ծաղիկների էին նմանուում: Եւ շնչում էին ամէնքը հայրենի օդը, հայրենի հովը ու սրտապարար ցնծութեամբ ամէնքն էլ երգ էին շնչում. «մըր սար, մըր ձոր, մըր ծառ, մըր ծաղիկ, մըր ջուր, մըր հովիտ ու դաշտ» կանչելով: Սքանչելի է բնութիւնը: Ժամը 7-ին հասանք բլրի գլուխը և ահա բիւրուոր պատկերներ գոյն գոյն մարգերով, հովիտներով, զմրուխտավառ մարմանդներով բացուած է մեր առաջ: Ամպերը կոյտ առ կոյտ անցնում էին մեր մօտով կարծես գորգեր էին փռուած մեր ոտքերի տակ: Մի տեղ լանջով սահում են առուները և արծաթ շերտերի նման շրջանակում դաշտեր ու բլուրներ: Զինգիլլի գլխից երևում էին և Բայազետի ընդարձակ հովիտները՝ ծածկուած կանաչ թաւիչով: Իսկ տարուայ այդ ժամանակին այստեղ ցուրտը խիստ զգալի էր:

Սահմանագլխի վերայ, սահմանապահ գօրքերից սպրում էին մօտ 30 հօգի: Սկզբում այդտեղ պահում էին ընդամենը 20 հօգի. բայց քիւրդերի հետ պատա-

հաճ մի ծանր ընդհարումից յետոյ նրանց թիւը հասցրին 30-ի, որ կարծեմ շուտով էլ 50-ի կըհասցնեն: Իսկ այդ ընդհարման պատմութիւնը հետեւալն է. — Քիւրդերը սովորութիւն էին արած եղել իրանց անասունները յաճախ անցկացնել Ռուսաց սահմանը: Ռուս զինուորները քանիցս զգուշացրել են նրանց և առանց պատժելու հեռացրել: Այնուամենայնիւ վայրագ քիւրդերը, ուսաններից մի բան որսալու գիտաւորութեամբ, շարունակել են իրանց յախուռն վարմունքը և մինչև իսկ ընդհարման տեղիք տալու համար իրանց անասունները անցեն կացրել Ռուսաց սահմանից աւելի ներս: Ռուսները մի անգամ խլում են 50 գլուխ անասուն, որ և որոշում են ուղարկել Օրգով իրանց մեծաւորին: Քիւրդերը յարձակում են Ռուսների վերայ, կամենալով ուժով յետ խել իրանց սպրանքները, սակայն զինուորները չեն տալիս և պաշտպանում են հրացաններով: Վրայ են հասնում և տաճկաց զինուորները և երկու կողմից տեղի են տալիս անվերջ հրացանաձգութիւն: Այդ միջոցին քրդերի քաջարի կանայք նետովում են Ռուսաց սահմանները և իրանց սպրանքը յետ քշում: Սպրանքներից մի քանիսը մնում են: Կռուի մէջ մարդասպանութիւն չի լինում իսկ գործի համար քննութիւն է բացուած, որի հետեւանքը յայտնի չէ մեզ:

Երկու Իգդիրցի հայեր, որոնք այդտեղ ուսու զինուորների համար բնակարան էին շինում, խնդրեցին մեզ իջևանել իրանց վրանում և յոգնածութիւնից փոքրը ինչ կազգուրուել: Թէլը, որ միակ կազգուրիչ մի-

ըոցն է յոգնած ճանապարհորդների համար, այդ վրանի տակ վայելեցինք մեծ ագահութեամբ: Այստեղ պէտք է լինել «որ արբուսցէ միում փոքրականցս յայսցանէ բաժակ մի ջուր (ըստ մեզ թէյ) վարձս մարգարէի առցէ»: Քիչ լետոյ հացի փողը բաժանեցի բոլորին, որովհետեւ այդ մասին մեզ զգուշացրել էր Օրգովումը — պ. Թուխարելին, յայտնելով որ, Բայազէտի քրդերը ոսկու մի չնչին փայլ տեսնեն, կ'կարծեն թէ գաղթականների մօտ նրանից հազարներով են գրտանում և այդսիսով շլացած կարող են ճանապարհներին յարձակումներ անել. ուստի բարեօք է գրամները Ռուսաց սահմանում բաժանել:

Այստեղից — զօրքերի վրաններից մինչև տաճկաց սահմանը մօտ 200 սաժէն տարածութիւն է և սահմանական տեղը այդ լեռան է, որ Մասիսի լեռնաշղթաներից մէկն է և շարունակում է մինչև Արսասյ լեռաները:

Յովհաննէսին 600 ըուբլի էի տուել, որ տանի Իգդիրում մանրացնէ: Մանրը ստանալուց լետոյ, երբ ամէնքն էլ իրանց բաժինը ստացան, ցրտին ու սառքամուն ուշ չ'դարձնելով, զնացին, փռուեցին լեռան գագաթին և սկսեցին հայրենի երկնի տակ, հայրենի օդում փոքր ինչ ուրախանալ:

Այդ սքանչելի տեսարաններով զմայլուած, կամենում էի այդտեղից իսկ աւելի հեռուն գիտել, աւելի հեռուով զմայլուել: Եւ ինձ հետ վերցնելով Ռուբէնին, Յովհաննէսին և տեղական զինուորների զլիաւորին և

իհարկէ ոչ առանց հրացանի, զնացինք բարձրացանք սարի գլուխը: Հետս հեռադիտակ ունէի, որ ցոյց էր տալիս բաւական հեռաւոր տարածութիւն: Եւ այդ բարձրութիւնից դիտում էի բլրաւոր նուիրական տեղեր: Բայազէտ քաղաքը շատ պարզ երևում էր, նրա շուրջն ընկած հովիտներն հասնում էին մինչև հորիզոնը, իսկ քաղաքի մօտ կանգնած էր անառիկ բերդը: Յիշեցի այստեղ հայ ազգի զօրավար Արշակ Տէր-Ղուկասեանին: Մենք կանգնած էինք այն լեռան վերայ, որի գագաթից դրդացրել են նրա զօրքերի թնդանօթներն ու հրանօթները, — այն լեռան՝ որ բազում անգամ պատնէշ է հանդիսացել տաճկից հալածուած բիրաւոր քրիստոնէաների համար: Այստեղ է ծածանուել հօգօր Ռուսիոյ երկզխեան արծուանիշ դրօշը. — այն դրօշը, որի ծալքերում գետեղուած է եղել ազատարար կայսրի շողշողուն զազափարները: Եւ մինչդեռ ես դիտում էի հեռուն, դիտում էի բնութեան հրաշալիքները, իմ շուրջը հանգէս էր կատարում: Անասլատում ուրախութեամբ վազվզում էին գաղթականներ, տղայ աղջիկ պարեր էին բռնել, մանուկները ուրախ ճշալով խաղում էին, մինչև անգամ ծերունիները մեկնուած փափուկ խոտերի վերայ ուրախ ուրախ խօսում էին, զրուցում էին:

Ա՛խ, վաթան, վաթան՝ իմ քան քաղցր ես, իմ քան նուիրական: — Նա այնտեղից հալածուել է, նրա իւրաքանչիւր անկիւնը ներկուել է իւր սիրելիների արիւնով և դարձեալ նա քաղցր է, նուիրական է, սիրելի է: Ա՛խ, նա հարազատ է, նրա կրծքի տակ սիրելիների զիակնե-

րի հետ և բիւրաւոր իղձեր և յոյսեր են թաղուած, նրանք պիտի պսակուին և կորուսածների փոխարէն կրկնակին և երկինքը առնեն:

Ա՛խ, և ո՞վ գիտէ թէ էլ ի՛նչպիսի մտքեր, ի՛նչ լիշողութիւններ, ի՛նչպիսի անցեալ և ապագայ գալիս անցնում էին նրանց աչքերի առաջով, որ այնպէս սրբ-տամորմոք կարծես չէին ուզում բաժանուիլ այդ կա-նաչ բլուրից:

Այդ միջոցին մինչդեռ մենք դիտում էինք մեր շուրջը, զմայլում բնութեան հրաշալիքներով, լժբքաց սահմանապահ երեք զինուորներ մօտեցան մեզ և զար-մանքը դէմքերին հարցրին գաղթականների մասին: Կասկածն ու դողը միշտ սրտումը պահած տաճիկը ո՞վ գիտէ, ի՛նչ է կարծել, բայց երբ նրանց հասկացրինք, որ սրանք տաճկահայտակ գաղթականներ են, այժմ վերադառնում են իրանց հայրենիքը, միմիայն այն ժա-մանակ զինուորների տրոփող սրտերը հանդարտուեցին: Ես պատուիրեցի նրանց, որ շուտով յայտնեն իրանց գլխաւորին, որպէսզի վաղը առաւօտը ժամը 6-ին մի քանի զինուորներ նշանակեն 10—20, մի խօսքով որ-քան կարելի է շատ, որպէսզի մեզ ուղեկցեն մինչև մաքսատուն: Տաճկին յատուկ կեղծաւորութեամբ զի-նուորները, խոր գլուխ խոնարհեցնելով, հեռացան:

Գիշերը շնորհիւ վերոյիշեալ երկու երիտասարդնե-րի անցկացրինք հանգիստ, խաղաղ և արշալույսը չբա-ցուած, գարթեցինք բոլորովին կազդուրուած:

Հայեացքս սևեռել էի Հայաստանի արևելեան հո-

րիզոնին, ուր այդ պահուն ոսկեղէն շերտերը ցոլում էին բիւրաւոր ճաճանչներ: Անձրևածին կաթիլները կանաչ մարմանդի երեսին բոսորավառ արշալույսի դի-մաց ադամանդներ էին դարձել: Իսկ լերան լանջերը կարծես ամբողջովին թաղուած էին զմրուխտների տակ: Ա՛հ, Հայրենեաց քաղցրաշունչ հովերը ողջունում էին մեզ և ես նրա թովիչ վզոցին կցորդել էի երանելի Հայրապետի սրտագին մրմունջը «Առաւօտ լուսոյ, արե-գակն արդար, առիս լոյս ծագեա:» Այ՛ո, բայց ոչ մի-այն առիս, այլ առ այն 800 հոգին, որոնց խնամքն ու պահպանութիւնը ինձ է յանձնուած: Կանգնած եմ երկու պետութեանց սահմանադրի վերայ.— մէկի՛ որի դրօշն է այն խաչն, առ որ սևեռած է քրիստոնեայ հայի հայեացքը. միւսի՛ որի լուսնաձև դրօշի ծալքե-րում ամենայն մոլեռանդութեամբ դեռ պահպանուած են Իսլամի գաղափարները: Եւ ահա այդ իսկ սահմա-նում քալլ պիտի անեմ և խաչի ստուերից 800 խաչա-կիրներ պիտի յանձնեմ Իսլամի խնամքին:

Ա՛հ գառներ, ո՞ւմն եմ պահ տալիս... Ահա այս-պիսի մտածմունքներ պաշարել էին ինձ, որ որքան հեռուն էի սուզուում, անցեալն էի անցնում, ալեկոճ-ւում էր սիրտս, մինչև իսկ երկիւղ տիրում ինձ: Բնու-թեան պճնուած գրկում, հարանց արիւնով ներկուած հողի վերայ արևազալի երգը մրմնջալով, այլև բիւրա-ւոր մտքերի խորքը անցնելով, հայեացքս դարձրի դէպի վեր, դէպի երկնի և երկրի Սրարչի գահը և ինքս ինձ շշնջացի. «Տէր, պահիր այս անբաղդներին, այսպէս

տարագրում են սրանք, միայն նրա համար որովհետև խաչ են կրում կրճքերին և որ հայեացքները Գողգոթա են դարձրած » :

Այն, ես օգնութիւն էի խնդրում Ամենակալ Արարչից յանուն իւր Որդոյ, ո՛չ տպաքէն գրեալ է թէ «գոր ինչ խնդրիցէք 'ի Հօրէ յանուն Իմ, տացի ձեզ» :

Զարթել էին և գաղթականները: Իւրաքանչիւրը նրանցից հայեացքն ուղղում էր դէպ երկինք, երեսին խաչակնքում ու լռիկ շրթունքները դողացնում: Ի՞նչ էին խնդրում Աստուածանից, կեանք և միայն ազնիւ կեանք:

Երբ Ֆուրգոններն արդէն պատրաստ էին և իրերն ու այն բոլոր անձինք, որոնք պէտք է գետեղուէին նըրանց մէջ, արդէն տեղաւորուել էին, ինձ շրջապատեցին այն մի խումբ երիտասարդները (թուով 70 հոգի), որոնք պէտք է օտով ընթանային Ֆուրգոնների յետեից, ասացի գրեթէ աղաչանքով, «ասա մի քալ ևս և մենք կ'անցնենք տաճկաց դրօշի ստուերը, այժմ ճանապարհի իւրաքանչիւր անկիւնում պէտք է մեծ զգուշութիւն պահպանել. կարող ենք հանդիպել վայրագ քրդերին՝ պէտք է բնաւ ուշադրութիւն չ'դարձնել նրանց վերայ, նրանք կարող են մինչ և իսկ վայրենաբար ձեզ հայհօլել կամ մի անվայել խօսք ասել, դուք պէտք է լըռէք. իսկ ձեր փոխարէն ես կ'պատասխանեմ, մինչև անգամ եթէ յարձակումն էլ գործեն, դարձեալ չ'պիտի շարժուիք առանց իմ հրամանի: Բոլոր չարիքները

առաջ ես պիտի կանգնեմ, ես պիտի պատասխանեմ, որ Աստուած մի արասցէ՝ եթէ մի անբաղդութիւն պատահէ, առաջ ինձ հետ պատահէ: Այլև պատուիրեցի, որ ոչ ոք Ֆուրգոններից առաջ չ'անցնի, այլ միշտ աշխատէ միասին լինել: Ասլա կարգադրեցի նրանց, որ երկու շարքով ընթանան Ֆուրգոնների կողքով. իսկ իմ կառքը քշել տուի ամենքից առաջ՝ որևէ անբախտութեան առաջին անգամ ինքս հանդիպելու նպատակով:

Երեսներս խաչ հանելով ճանապարհ ընկանք դէպի առաջ: Ֆուրգոնները հասել էին տաճկական սահմանը, որ մեզ զիմաւորեցին միմիայն 5 հոգի թուրք զինուոր: Իմ հարցին թէ ինչո՞ւ այսքան քիչ թուով են եկել պատասխանեցին թէ ոչինչ երկիւղ չ'կայ. հարկաւոր է միայն փոքր ինչ զգուշ լինել և շարունակ միմեանցից ու Ֆուրգոններից անբաժան ընթանալ: Այդ թուրքերի գլխաւորին էլ պատուիրած է եղել զգուշութիւն և սառնասրտութիւն բառերը յայտնել հայերին:

Եւ 'իհարկէ, իրանք էլ լաւ համոզուած են որ էլ ամօթ ոյ կաթիլ չեն թողել, համոզուած են որ հայը վերաւորուած սրտով այլ ևս անկարող է վերաւորանք տանել. բայց և այնպէս նոյն պատուէրը մենք ևս կրկնելով կամաց կամաց առաջ շարժուեցինք, մինչև որ հասանք Ղարաբուլաղ կոչուած տեղը այսինքն մինչև թուրքաց մաքսատունը:

Մեզ հրաւիրեցին մաքսապետ Մահմադ և սահմանապահ զօրքերի գլխաւորը—Ասլան էֆէնդիների մօտ.

Սրանց մաքսատուներն ընկած է Բայազէտի հովտի մի ծայրին, ուստայ սահմանից վերցրած Մասիսի սարի ստորոտից 10 վերստ հեռավորութեան վերայ իսկ այստեղից մինչև Բայազէտ դեռ 30 վերստ տարածութիւն կայ, այստեղը տափարակ է և ճահճալին: Մաքսատուներն էլ բաղկացած է երկու խրճիթանման սենեակներից:

Միջնադարեան նախասենեակից անցանք երկրորդ սենեակը, որ մի ընդարձակ խրճիթ էր և ծառայում էր թէ իբրև զիւանատուն և թէ ննջարան և թէ ընդունարան: Սենեակի ամբողջ կահկարասիքը բաղկացած էր մի ընդարձակ թախտից, անդրջրեհեղեղեան երեք աթոռից, մի սեղանից և մի գզրոցից, որ եթէ չ'մեղանջենք, կարող ենք ասել որ դա ընկած պիտի լինի Նոյի տապանից և հասած այդ տաճկի ձեռք: Այդ գզրոցում պահպանուում է զիւանական բոլոր թըղթերը, իհարկէ տաճկական սիստեմով: Սակայն բնութեան վայրագ արտադրութիւնների շարքում, բարի յատկացեալների համար ծնուում են և բարի յատկացուցիչներ: Մաքսապետ Մահմեդն էլ հէնց այդպիսիներից էր: Երբ ներս մտայ սենեակը, նա պահպանուած քաքաղաքավարութեամբ ընդունեց ինձ և ապա փոքր ինչ խօսակցութիւնից լետոյ սկսուեց իրերի քննութիւնը:

Ամենքից առաջ նա պահանջեց իմ իրերը: Իմ իրերը ընդամէնը սպիտակեղէնի պայուսակն և անկողինների կապոցը դրի նրա տրամադրութեան ներքոյ: Նա մի առ մի խուզարկելուց և իհարկէ ոչինչ չ'գըտ-

նելուց լետոյ յանձնեց ինձ:

Ես ինձ հետ վերցրել էի և զանազան դեղորայք՝ քինաքին, փորացաւի, աչքացաւի և այլ հիւանդութիւնների համար զանազան հեղուկներ: Այդ բոլորը մաքսապետ Մահմեդը զետեղեց մի արկղի մէջ կնքեց և առաջարկեց ինձ ևս կնքել— իմ կնիքով: Այդ առաջարկութիւնն էլ կատարեցի: Ապա նա յայտնեց, որ ինքը կասկածուում է այդ հեղուկների անմեղութեան մէջ, ուստի դրանք այդ կնքուած արկղի մէջ կ'ուղարկէ Բայազէտի փաշային, եթէ նա նրանց մէջ ոչինչ արդելք չի տեսնիլ, ուրեմն կ'վերադարձնէ ձեզ:

Ինչ արած: Դեռ սկզբումն էինք, ես խոնարհուեցի Մահմեդ էֆէնդիի այդ տեսակ ծիծաղելի կարգադրութեան առաջ: Ապա յարգելի էֆէնդին յայտնեց, որ ինքն փոքր ինչ դժուարանում է հաւատալ մեր կառքի վերադարձին: Նա կասկածուում էր, որ մենք կարող ենք կառքը վաճառել Բայազէտում. իսկ այդպիսով նա կ'զըրկուի այն մաքսավճարից, որ օրէնքով պէտքէ ստանայ ինքը, բայց լիովին հաւատալու համար, էֆէնդին յայտնեց, որ մենք կարող ենք գրաւական թողնել և երբ նոյն կառքով վերադառնանք այդտեղ, մեր գրաւականը լետ կ'վերցնենք: Էֆէնդիի այդ կարգադրութիւնն էլ ընդունեցի և իբրև գրաւական քառասուն ուրբի տուի նրան:

Այժմ հերթը հասաւ ֆուրգոնների խուզարկութեան: Ամենքին մանրամասն խուզարկելուց լետոյ, թէ զինուորների գլխաւորը և թէ Մահմեդ էֆէնդին յայտ-

ներցին, որ ոչ մի կերպ չեն կարող թույլ տալ ֆուրգոնները տանելու: Աղաչանք, պաղատանք, բոլորը զուր, բոլորը ապարդիւն: Ճարահատեալ վճռեցի ժամ առաջ Բայազէտ գնալ և տեղական փաշայից թույլտուութիւն խնդրել:

Այս դէպքում դժուարութեան գլխաւոր առիթ տուողներէց մէկը մի անպիտան հայ իգգիւրցի էր, որ մեզ հետ եկել էր իբրև ֆուրգոնների կառավարիչ: Այդ տմարդին Ասլան էֆէնդիի հետ արդէն ծանօթ լինելով և նրա հետ մի շարք խաբերայութիւններ անելով, կամեցաւ մեզ ևս խաբել, նեղացնել, և արաւ:

Նա մօտեցաւ ինձ և առանձնապէս յայտնեց թէ էլ ուրիշ հնար չ'կայ, բացի Ասլան էֆէնդիի բերանը մեզը քսելուց:

Սկզբում իմ զգուանքը յայտնեցի այդպիսի ստոր միջոցի դէմ, սակայն 'ի նկատի առնելով այն նեղ դրութիւնը և կարգապահութեան այն կատարեալ ամալութիւնը, որոնց մէջ մենք գտանվում էինք, վճռեցի մի ոսկոր ձգել քաղցածի առաջ և Ասլան էֆէնդուն ընծայեցի տասը ուրբի: Էֆէնդին երկու փայլուն հինգանոցներն իւր ափն առնելուն պէս, ժպիտն առաւ երեսին և խորին գոհունակութիւն յայտնելով ու զանազան յօյսեր տալով, հրաւիրեց մեզ իւր վրանի տակ մի գաւաթ թէյ խմելու:

Այդ խնդիրն էլ չ'մերժեցինք և Ռուբէնի ու Յովհաննէսի հետ մտանք այդտեղ իբր թէ մի ըուպէ հանգստանալու: Եւ ահա ֆուրգոնները վրիճարէց բար-

կութեամբ թափուեցին վրանի առաջ և սկսեցին անվերջ գոռալ:

Թէյ խմել, ինչ թէյ, այդպիսի տեղը ոչ թէ թէյ, այլ կատարեալ զահրուժար: Գոռում էին ֆուրգոնչիները և անվերջ արտունջներ հեղեղում իմ հասցէին: Ի՞նչ էք ուզում, հարցնում եմ նրանց:

Այն՝ ինչ որ դու ես վայելում:

Եղբարք, ասում եմ, հազիւ մի ըուպէ լինի որ ես մտալ այդ թուրքի վրանը, մի բաժակ թէյն էլ չէք թողում որ խմեմ և վերջապէս սա ինչ յանդգնութիւն է, ինչ պահանջ է:

Սակայն ամօթն ո՞վ է տուել վաղարշապատցի ֆուրգոնչիներին: Այնքան լկտի, այնքան աներես, որ դրանց մօտ լուութիւնը մեծ խոհեմութիւն պէտք է համարել: Եւ մինչդեռ ես խօսում էի դրանց հետ, յանկարծ նրանք քրքջալով բացազանչեցին:

— Օ՛, Տէրտէր, այդ ինչ լաւ ներկուելես:

« Ի՞նչ ներկուել, ինչ էք ասում »:

— Լաւ նայիր փարաջալիդ:

Փարաջալիս փեշերն առաջ քաշեցի և ինչ.— ամբողջովին ծածկուել էին տաճկաց կեղտոտութեան արգասիք— զղուելի միջատներով:

Մնում էր ինձ իսկոյն հանել փարաջաս, որ ապա ճիպտաներով հազիւ կարողացանք մաքրել նրանց: Զրգուանքն ու գարշանքը պատեցին ինձ, և աւելորդ է ասել, որ այլևս քայլ անէի դէպի այդ զօրական կոչուած էֆէնդիի վրանը: Երբ ես այդ բոլորը ցոյց տա-

լով լանդիմանեցի այնտեղ գտնուած մի քանի զինուոր-
ների, նրանք խորհրդաւոր կերպով գլուխները շարժեցին
ու ասացին. ինչ են լանդիմանում մեզ, ո՞վ է մաքրու-
թեան մասին մտածում, մինչդեռ շատ անգամ օրերով
քաղցած ենք մնում:

Մտածեցի Փուրգոնչիների և ձիերի համար և ս
հոգալ և որովհետեւ միայնակ չէի կարող այդտեղ մի
բան անել, նորից ընկալ խաբեբայ իգդիրցու ձեռքը,
որ և դարձեալ կեղեքեց ինձ:

Իգդիրցին լայտնեց, իբր թէ ոչ մի տեղ գարի չ'կայ.
այստեղ միայն Ասլան էֆէնդին ունի: Այն ինչ այդ խա-
բեբան Ասլան էֆէնդիի ցուցմամբ գնում է մօտակայ
Արձակ—հայաբնակ գիւղը, որ 8 վերստ հեռաւորու-
թեան վրայ էր ընկած, գարի է գնում պուղը 40 կօ-
պէկով և մեզ վրայ հաշուում է 1 ու. 20 կ., առարկե-
լով որ Ասլան էֆէնդին դրանից պակաս չի տալիս: Ու-
րիշ ճար չ'ունէի, այդ էլ վճարեցի և Փուրգոնչիներին
բաւարարութիւն տուի: Ասլան էֆէնդին էլ թէպէտ
տաս ուրբին առել էր մեզանից, իբր թէ թույլ տալու
Փուրգոնչներն առաջ ընթանալու, բայց նա էլ խաբեց,
լայտնելով, որ այդպիսի թույլութեան ամենեւին հնար
չ'կայ, այսուամենայնիւ մի փոքր ծառայութիւն արաւ
փաշայի հասցէին նամակ տալով և լայտնելով, որ
այդտեղ ոչ Փուրգոնչները պահելու տեղ կայ և ոչ ձի-
երը կերակրելու ուտելիք:

Մահմէդ էֆէնդին ո՛չ միայն Ասլանի հակապա-
կերն էր, այլ ուղիղն ասած հազարից մէկը, տաճիկ

պաշտօնեաների թւում: Նա քաղցրաբարոյ և սիրաբժան
ամէնքին խուզարկելուց լետոյ, սիրտ տուաւ մեզ. խրա-
խուսեց և միամտացրեց, որ անվտանգ և առանց որևէ
նեղութեան կարող եմ գնալ Բայազէտ և ամենայն հեշ-
տութեամբ թույլտուութիւն ստանալ: Ես այդպէս էլ արի:
Այդտեղ ամեն ինչ վերջանալուց լետոյ ուղևորեցի դէ-
պի Բայազէտ:

Ճանապարհն ընկած էր լուռ, ամալի հովիտների
մէջտեղ: Կանաչ թաւշանման խոտը հիւսուած գորգե-
րի պէս ծածկել էր ամբողջ տարածութեան երեսը: Մա-
սիսի բարակ գեփիւռները հանդարտ սուլում էին և
կարծես շշնջում էին մեր ականջներին. «Կուք գնում
էք այդ ամալի դաշտի երեսով և ձեր աչքերից կաթիլ-
ներ չէք թափում այստեղ. չէ որ իւրաքանչիւր հալի
համար նուիրական են այս հոգերը, այս սիղաւէտ հո-
վիտները և այս ծաղկահիւս արօտները: Այժմ այսպէս
մեռելային լուսթիւն է տիրում ձեր շուրջը, բայց չէ
որ եղել է ժամանակ, ախ, երջանիկ ժամանակ. որ այս
ճանապարհի վրայ աջ ու ձախ ընկած են եղել գիւղեր,
աւաններ, աներ ու տաճարներ. այստեղ իւրաքանչիւր
անցւորական լսել է հայ գեղջուկի քաղցրալիւր ողջոյնը,
հայ գուլթանի հօրովելը, հայ քահանայի «ալէլուիան»,
այստեղից անցնողը դժուար է խուսափել հիւրասէր
«Աբրահամներ»-ից, բայց այժմ նա դարձել է անապատ
և նրա վրայ մենք ենք միայն շրջում, մենք և Մասի-
սի գեփիւռները վզով ու իւրաքանչիւր անցւորի ական-
ջում ծերուկ Մասիսի ողջոյնը երգում:

Այն, թախիծը տիրել էր մեր սրտերին. նայում ենք մեր շուրջը՝ անսահման անմարդաբնակ դաշտեր, նայում ենք հեռուն, դէպի հորիզոնը, տեսնում էինք միմիայն անգղներին ու ազուակներին: Եւ գնում էինք առաջ լուռ ու մտախոհ: Տեղ տեղ ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում ընկած էին մի քանի զիւղեր, տները բաղկացած ցեխէ կիսափուլ խրճիթներից: Բայց ինչ գիւղեր են դրանք, որ նույնպէս լուռ են, ձայն, ծպտուն չկար. կատու, շուն անգամ չէին երևում, մեզ ուղեկցում էին երկու տաճիկ ձիաւորներ. նրանցից հարցրինք, նրանք ասացին որ դրանք քիւրդերի գիւղորայք են և այժմ դարտակ են, որովհետեւ քիւրդերն այստեղ չեն. նրանք անցել են լեռները:

Այն, այդ երկրում բնութեան բարիքները միայն քիւրդերն են վայելում: Ամառը կ'ըարձրանան հովասուն լեռները, ձմեռը կիջնեն հովիտները, իսկ թէ ո՞վ պիտի հսկէ արտը, ո՞վ պիտի հաց մատակարարէ նրանց, այդ կողմից ապահով են, որովհետեւ լաւ գիտեն թէ որքան աշխատասէր է հայի գութանը և որքան քըրտնաթոր՝ հայ գիւղացին:

Հետզհետէ մօտենում էինք բաղաքին և մենք ոչինչ փոփոխութիւն չէինք տեսնում. այսինքն դարձեալ նոյն հողակոյտերը, նոյն հովիտներն, որոնք մենք նըշմարել էինք Չինգիլիի լեռան գաղաթից:

Վերջապէս ժամը 2-ին հասանք Բայաղէտ: Միայն փողոցներում կանգնած քարվանդներից կարելի է տարբերել Բայաղէտը՝ գիւղից: Մէկ մէկ երևում էին և

մարդիկ: Մեր ուղևորների առաջնորդութեամբ մտանք իբր թէ նշանաւոր փողոցը, ընկած կիսափուլ տների մէջ տեղ, որոնց արանքով հազիւ գնում էր մեր կառքը: Յանկարծ չ'գիտեմ որ ծակից դուրս եկաւ մի տաճիկ, թուրը ձեռին, իսկ ուսերից կախուած թելի վելաներ. որը՝ ըստ երևույթին վաճառելու էր շրջում: Բայց այդ միւսնոյն մարդը փոխ-ուստիկան էր և նա կանգնեցրեց մեր կառքը և յանդգնաբար սկսեց հարց ու փորձ անել մեզ: Նրան յայտնեցինք մեր ով լինելը: Եւ երբ նա իմացաւ, որ մենք Ռուսաստանցի ենք և պաշտօնական անձնաւորութիւններ. նա իւր գիրքը փոխեց և մինչև անգամ պատրաստականութիւն յայտնեց ուղեկցել մեզ մինչև փաշայի զիւանատունը: Իմ հարցին, թէ չի՞ կարելի փոքր ինչ հանգիստ առնել, լուացուել, մաքրուել և ապա ներկայանալ փաշային, նա պատասխանեց, որ անկարելի է և թէ իրանց օրէնքով նախ պէտք է փաշային ներկայանալ և ապա դիմել հանգստութեան:

Փոխիսը մեզ առաջնորդեց դէպի փաշայի ապարանքը. բայց երբ աջ ու ձախ տանելուց լետոյ նա կանգ առաւ մի կեղտոտ տան առաջ, ես փոքր ինչ երկիւղ կրեցի, կարծելով թէ՛ անիրաւը մեզ խաբել է և քշել է ուղղակի դէպի բանտը: Սակայն ոչ: Չշմարիտ է, այդ փաշայի ապարանքն է, մի տուն որի մէջ մեր երկրի ոստիկանները հազիւ թէ համաձայնուէին ապրելու:

Մի կեղտոտ, նեղ, գուցէ մի քանի տարուայ ցեխ երեսին կուտակուած սանդուղքներով բարձրացանք դէպի վեր և փոխիսի առաջնորդութեամբ անցանք մի

մուլթ, ժանտահոտ նախասենեակ, որ եթէ մի րուպէ աւելին մեզ այդտեղ պահէին, այլևս չէի մեզանչիլ եթէ իսկապէս ընդունէի, որ մենք զնդանու մն էինք — տաճկաց բանտումը, բայց այդտեղից մեզ տարան մի այլ սենեակ: Մի անկիւնում թախտ էր դրած, գորգերով ծածկուած, մի գորգ էլ փռուած էր յատակին. սենեակի մի կողմում փոքրիկ սեղան կար կարմիր կտորով ծածկուած և մի փայտէ մահճակալ: Այս բոլորի հետ կեղտոտ պատերի մօտ աններդաշնակօրէն ընկած էին եւրօպական մի քանի աթոռներ: Այդ սենեակին կից մի այլ սենեակում, որի յատակը ծածկուած էր կեղտոտ փսի-աթներով, ընկած էր մի սեղան ծածկուած կանաչ կտորով: Այդ էլ ատենադպրի սենեակն էր: Երևում էին և մի երկու նկուղներ, որոնք սենեակների տեղ էին ծառայում. դրանց մէջ փաշայի պալատականներն էին ապրում:

Ինչպէս վերջը տեղեկացանք, այս և այն հրամանները գրում էր ինքը փաշան, իսկ հրամանատարներն էին ատենադպրը և ինչ էք կարծում, և այն միւնոյն փոլիսը, որ ձեռին թուր ունէր և ուսերին վաճառելու թելեր:

Քանի րուպէից մտաւ ինքը՝ փաշան: Նա ձեռք չը սեղմեց, ըստ արևելեան սովորութեան, իւր ձեռը տարաւ նախ՝ դէպի ճակատը և ապա խոնարհեցրեց, նոյն ձևը կրկնեց նաև իմ ուղեկիցներին, ապա կրկնեցին իւր հետ ներս մտնող աստիճանաւորները:

Փաշան բազմեց թախտի վրայ, դարձաւ դէպ ինձ

և ասաց. «Բարով էք եկել, ինչպէս է ձեր կողմերում, հանգստութիւն, առատութիւն» և պատասխան դեռ չ'ստացած՝ դարձաւ Ռուբէնին ու հարցրեց «Ինչպէս է պ. Բոսլուսկին»:

Պ. Ռուբէնը բարև յայտնեց գաւառապետի կողմից, յայտնեց իւր գալու պատճառը. ապա յանձնեց նրան գաւառապետի տուած թղթերը: Փաշան կարծեց թէ թղթերը հայերէն են գրուած, որովհետև նա չ'բացաւ կարդալու. իսկ ես պ. Ռուբէնին ասացի, որ յայտնէ նրան թէ թղթերը գրուած են թուրքերէն:

Եւ երբ Ռուբէնը յայտնեց, փաշան բացաւ ծրարը, նամակը կարդաց և յայտնեց իւր ատենադպրին, որ ամէն ինչ իսկոյն կարգադրէ: Յետոյ դարձաւ ինձ ու ասաց. «Մուրախաս էֆէնդի», այսինքն «Տէր առաջնորդ», ես իսկոյն ընդհատեցի նրան և ասացի, որ ես քահանայ եմ: — Փաշան ուշ չ'դարձրաւ, չ'շեղվեց իւր քաղաքավարական ձևերից և շարունակեց ինձ «Մուրախաս էֆէնդի» անուանել ու այդպէս նորից դարձաւ ինձ ու հարցրեց. — Ո՞րտեղից էք գալիս և ո՞ր էք գնում:

Պատասխանեցի, որ Բագուից եմ գալիս: Այնտեղից 500 զաղթական վերցրած եկայ Ս. Եջմիածին, 300 հոգի էլ այդտեղ աւելացրի և ամենքին անվտանգ հասցրի մինչև այստեղ. այստեղից էլ Վան պիտի տանեմ:

«Բարի, բարի», ասաց փաշան և հրամայեց ծառաներին սուրճ բերել մեզ համար:

Սուրճը վայելելուց յետոյ նրան յայտնեցի իմ գալու նպատակը, թէ ֆուրգոնները մնացել են Ղարաբուլա-

դում և շատ կրիտիքական դրուժեան մէջ են և թէ այդտեղից չեն թողնում առաջ անցնել. ուստի և եկել եմ դիմել՝ իւր աջակցութեանը:

Նկատեցի, որ փաշան ընկաւ վարանման մէջ, ուստի շտապեցի դժուարութիւնների պատճառը մանրամասն պատմել:

— Առաջին՝ ասացի, եթէ երկու օր ուշացաւ, էլ ժողովրդի համար հաց չի կարելի ճարել. երկրորդ՝ եթէ անգամ կամենաք քարւանով տեղավորել, այդ անհնարին է, քանի որ քարւան բնաւ չի կարելի ձեռք բերել. իսկ եթէ այստեղից քարվան վարձելու լինենք և տանենք այնտեղ, այդ չափազանց դժուար է. վերջապէս Փուրգոնչիներին վարձատրուած է մինչև Բայազէտ բերելու:

Վերջին պատճառաբանութիւնս նա գուցէ ուշադրութեան չ'առաւ. սակայն առաջին կէտերը լիովին հիմնովին գտնելով և դարձեալ փոքր ինչ մտածելով, վերջը հրամայեց, որ իւր պահանջած ժամանակին՝ խսկոյն պատրաստ գտնուին մի աստիճանաւոր և մի զինուոր:

Հրամանը կատարուեց և ըոպէաբար երկուսն էլ ներս մտան ու խոնարհութեամբ կանգնեցին նրա առաջ: Նա գրեց հրաման Ասլան էֆէնդիի վերայ, որ թոյլ տայ բոլոր Փուրգոնչիներին անցնել, ապա աւելացրեց հրամանատար աստիճանաւորին, որ Փուրգոնչիները գալուց, կարգադրեն քաղաքից դուրս մի հովտի վերայ կանգ առնելու:

Ենորհակալութիւն յայտնելով փաշային, ներկայա-

ցրինք մեր անցադերը, որ ըստ իւրեանց սովորութեան արձանագրեցին և մուծին մի ինչ որ մատեանի մէջ, ապա դուրս եկանք անցանք քաղաքը մեզ համար օթւան որոնելու:

Մենք Իգդիրից նամակ ունէինք Բայազէտի Տէր-Ներսէսի վրայ. բայց մեզ ասել էին, որ այդտեղ ապրում է և մի Սարգիս աղա, որի դռները միշտ բաց է իւրաքանչիւր ճանապարհորդի համար: Պատահաբար Տէր-Ներսէսը այդտեղ չէր, իսկ Սարգիս աղայի մասին յայտնեցին, որ մի տարի առաջ է մեռել: Ուրեմն ինչ անէինք: Որին դիմէինք: Այդպիսի քաղաքներում եթէ բարի մարդիկ չ'լինին, մեզ պէս անփորձ ճանապարհորդները դըսում կ'մնան: Մենք մնացել էինք շուարուած:

Այդտեղ իմանալով որ Սարգիս աղան վաճառական որդի ունի, խսկոյն որոշեցինք գնալ նրա մօտ և մեր դրութեան մասին պատմել:

Գնացինք և ասացինք: Նա փոքր ինչ մտածեց և ապա մեզ ներկայացրեց մի երիտասարդ՝ Սմբատ անունով և ասաց, որ այդ Սմբատը կաշխատէ մեզ համար վարձով բնակարան ճարել: Այստեղ ես զարմացայ: Հիւրասիրութեամբ գովաբանուած հայից այս անսպասելի էր: Սակայն ըստ երևոյթին նիւթական ճնշումների, եկամուտների սակաւութիւնը խլել են այդ մարդկանցից և հոգւոյ վեհութիւն և սրտի արձակութիւն և այս բնական է. ուստի մենք ոչ այնքան նեղացած այսպէս հիւրասիրութիւնից՝ հետեւեցինք այդ Սմբա-

տին և նա մեզ տարաւ մի այրի կնոջ փոքրիկ խրճի-
թը: Խրճի ամբողջ կահ կարասիքը բաղկանում էր մի
հասարակ թախտից և յատակին փռուած մի քանի
հնամաշ օթոցներից: Որքան էլ նա նեղ էր, որքան
զուրկ յարմարութիւններից, այսուամենայնիւ իսպառ
անապատում չ'մնալու համար դրանից էլ գոհ մնացինք:

Միւս օրը յունիսի 9-ին Ֆուրգոնչիները եկան և
հանգիստ առան քաղաքից մէկ վերստ հեռաւորութեան
վերայ ընկած Ձանգեգօր կոչուած փոքրիկ գիւղի մօտ:
Դիմեցի փաշային որ մի քանի պահապաններ նշանակէ
ժողովուրդի համար, որպէսզի ազատ մնան թէ քիւր-
դերից և թէ զանազան անկարգութիւններից:

Եւ նա հրամայեց, որ թուով 10 զինուորներ հեր-
թով հսկեն նրանց:

Այս այգպէս կարգադրելուց լետոյ գնացի եկեղե-
ցի: Իւր արտաքին տեսքով արտասուք է շարժում նա
իւրաքանչիւր քրիստոնէի աչքում: Ամբողջովին շինուած
է փայտից և ներկայ խղճալի շինութիւնը անցեալի
կմախքն է, որովհետեւ ինչպէս հետազօտեցինք, իմ-
ացանք որ սկզբում եկեղեցին շինուած է եղել քարից.
Իսկ ինչ ինչ հարուածների ժամանակ աւերակ են դար-
ձրել և ահա աւերակների վերայ կանգնել էին այդ
փայտեայ անշուք շինութիւնը: Մոմի փոխարէն եկեղե-
ցում վառում էին ձէթ և այդ պատճառով նրա ծխից
ամբողջ պատերը սևացել էին: Քահանան մի զառա-
մեալ ծերունի էր: Ձեռնափայտին լենուած դողդոջուն
ձայնով մրմնջում էր. «Լուր ձայնից մերոց» Աղօթքի

խորհրդաւոր խօսքերը, տան անշուք տեսքը աւելի
և աւելի ազգու կերպով շարժում էին իմ արտասուքը:

Հետեւեալ օրը ներկայ գտնուեցայ սուրբ պատա-
րագին. փոքրիկ խումբը հայաստանեաց եկեղեցւոյ
հնաւանդ եղանակներով ոգեպարար ուրախութիւն էր
բերում իմ սրտին: Քողցրալիւր եղանակները, որ հըն-
չում էին մեծ Քերթողի շնորհած աւանդութեան հա-
մաձայն, միանգամայն մոռացութեան տուին ինձ այն
տխուր տալաւորութիւնները, որոնք ստացել էի եկե-
ղեցւոյ արտաքին տեսքից: Իմ ջերմեռանդ աղօթքները
վերառաքելով Ամենագէտ Քահակալին, գնացի ճանա-
պարհորդների մասին մտածելու: Իսկ երբ բնակարանս
վերադարձայ, ինձ մօտ եկան երկու անծանօթ աստի-
ճանաւորներ—Նազմբէյ և Բաքիր աղան:

Այս երկուսն էլ տաճկաց այդտեղի աստիճանաւոր-
ների շարքում աչքի էին ընկնում իրանց բարի բնաւո-
րութեամբ և փոքր ինչ լուսամիտ դատողութիւններով:

Դեռ նախընթաց օրը՝ երբ փաշային այցելութեան
գնացի և խնդրեցի, որ մի քանի զինուորներ նշանակէ
ժողովուրդը հսկելու համար, նա իսկոյն հրամայեց
Բաքիր աղային, որ այդ մասին կարևոր կարգադրու-
թիւն անէ:

Ամէն կարգադրութիւն անելուց լետոյ, Բաքիր
աղան ինձ մօտ եկաւ և փոքր ինչ դէսից գէնից խօ-
սելուց լետոյ, խնդրեց ինձ գնալ իւր ընկերակից Նա-
զըմ բէյի մօտ, առարկելով թէ՛ նա լուսամիտ անձնա-
ւորութիւն է և մեզ այս և այն գործում կարող է

օգնող ու աջակցող լինել:

Համաձայնուեցի և հետևեցի Բաքիր աղային: Նա գրմբ էլը տարիքով մօտ երեսուն, բարձր բոյով երիտասարդ էր. բաւական գրաւիչ արտաքինով, աշխոյժ և նուրբ քաղաքավարական շարժումներով: Եւ նա ամենաքաղաքավարութեամբ ընդունելով, խնդրեց նըստել. իսկոյն սուրճ բերել տուաւ, ապա խօսք բաց արաւ նախ՝ մեր ճանապարհորդութեան մասին ընդհանրապէս և ապա՝ մեր մասին մասնաւորապէս: Նրա խօսակցութիւնը չափած, ձեւած էր և իսկապէս այդ երիտասարդը բացառութիւն էր կազմուած Բայազետի բոլոր պաշտօնեաների մէջ: Սուրճից յետոյ նկատեցի որ ծառան նախաճաշի սեղան է պատրաստում: Տեղիցս շարժուեցայ հրաժեշտ տալու՝ սակայն չեղաւ. նա սկսեց իւր թախանձանքը և մենք վերջապէս մնացինք: Նախաճաշից յետոյ, կամենալով քաղաքավարութիւնը — քաղաքավարութեամբ յետ վճարել, երկու պարոններին խնդրեցի, որ երեկոյեան ընթրիքի՝ ինձ մօտ շնորհ բերեն: Նրանք չ'մերժեցին և երեկոյեան եկան:

Կովկասից ինձ հետ վերցրած չոր ձկնեղէնը, խաւեարը՝ կարմիր գինու հետ, զարդարեցին մեր սեղանը, ապա այդ բոլորը տեղի տուին տաճկական փլաւին և մենք կարողացանք քաղցր տրամադրութեան հասցնել տաճիկ հիւրերին: Ընթրիքը՝ մեզ մինչև իսկ մտերմութեան հասցրեց և երկու պաշտօնեաները սկսեցին պատմել իրանց մասին: Նազմ բէլը՝ իւր պատմելով բուն Պօլսեցի էր. յայտնի ընտանիքի որդի, այժմ հեծելազօրաց

19-րդ դնդի հարիւրապետ. սկզբում եղել է փառիշահի թիկնապահներից մէկը. կրթութիւն է ստացել Պարիզում և տաճկական զինուորական ուսումնարանում: Փոքր ինչ տոգորուած լինելով ազատամիտ աշխարհայեցողութեամբ, ենթարկուել է նկատողութեան և ուղարկուել ամալի Բայազետ: Իսկ Բաքիր աղան Կովկասցի — Ղուբայից: Մանկութեան օրերում ընկել է Թուրքիա և մնացել այդտեղ. ըստ արտաքինի՝ չերքէզի էր նմանում: Նա ևս հարիւրապետի պաշտօն ունէր համիդէի 90-րդ զօրագնդի մէջ: Դա մօտ 40 տարեկան տղամարդ էր. սև խոժուուած դէմքով, բարձրահասակ. բնաւորութեամբ և խօսակցութեան ձևով — Նազմ բէլի հակապատկերն էր: Նա խօսում էր քիչ և իւրաքանչիւր խօսք արտասանում էր կասկածանքով:

Բաքիր աղայի համար փաշայի մօտ՝ մուտքը ազատ էր, սակայն Նազմ բէլն զուրկ էր այդ արտօնութիւնից: Այդ երեկոյեան ինձ մօտ, ընթրիքի ժամանակ Նազմ բէլը գործ էր ածում թէ օղի և թէ գինի, իսկ Բաքիր աղան ոչ մէկը և ոչ միւսը. այդ երեկոյ անցաւ շատ ուրախ:

Ընթրիքից յետոյ, Բաքիր աղան դարձաւ ինձ ուսաց. «քէշիշ էֆէնդի, հիւրասիրութեան հերթն այժմ իմն է, նամանաւանդ որ մենք մի երկրացի ենք, ուրեմն պէտք է իմ տունն էլ յարգես ու գաս ինձ մօտ: Ապա բարի գիշեր մաղթելով գնացին:

Կիւրակի օրը, երբ եկեղեցուց տուն վերադարձայ, Նազմ բէլին ու Բաքիր աղային այդտեղ հանդիպեցի,

ինչպէս որ արդէն լիջել եմ: Վերջինս յայտնեց՝ թէ մեզ ճաշի է սպասուած ինքը մի նշանաւոր այգոււմ, որտեղ պէտք է լինին փաշան և ուրիշ հիւրեր: Խօսք էի տուել. ուստի չէի կարող այդ հրաւերը մերժել: Իսկ Նազմ բէյը յայտնեց, որ իւր ձիերից երեք հատ ընտրել՝ և իմ տրամադրութեան ներքոյ է թողել. աւելացնելով, որ այդ ձիերը մեզ կ'ծառայեն մինչև մեր գնալու օրը:

Զիերը հեծնելով դուրս եկանք քաղաքից: Մեզ ուղեկցում էր Նազմ բէյը՝ իւր ծառայ զինուորներով: Քաղաքից դուրս պատահեցինք մի անախորժ գէպլի: Մի քանի հայեր գալիս էին քաղաք: Ճանապարհին դրանց հանդիպած քրդերն ու թուրքերը՝ սկսեցին հայհոյել և քարեր արձակել նրանց վրայ: Նազմ բէյը այդ տեսնելուն պէս, մտրակ հասցրեց իւր ոսկեշող ձիուն, որ վեր ու վար անելով գետինը զրոփելով, թռաւ, սլացաւ և հասաւ քիւրդերից մէկին: Նրան յետևեց իւր զինուորականներից մէկը, իսկ մենք փոքր ինչ արագացրինք մեր ձիերի քայլերը: Սակայն երբ տեսայ, որ անիրաւ քիւրդը հառաչում է Նազմ բէյի մտրակների տակ, մտածեցի՝ որ այդ գէպլը կարող է վատ հեռեանք ունենալ, որոշեցի շուտով հասնել և մի երկու անգամ մտրակելով ձիուս, բլրից վայր արշաւելով, քանի ըոպէից կանգնեցի նրա մօտ: Խնդրեցի որ վերջ դնէ իւր հարուածներին, բայց նա շուտ էլ չ'լսեց և ես գրեթէ քիւրդին ուժով ազատեցի նրանից: Զէ, քէշիշ էֆէնդի, ուրիշ կերպ չես կարող խրա-

տել այդ անիրաւներին և լաւ է, որ փախչելու փորձ չ'արեց, ապա թէ ոչ՝ զինուորիս գնդակի համը կ'տեսնէր:

Նազմ բէյին յայտնեցի, որ նախ քան այգին գնալը կամենում եմ ժողովրդին այցելել: Նա մեծ սիրով համաձայնուեց և միասին գնացինք զաղթականների մօտ: Այս և այն հարց ու փորձն անելուց յետոյ, իմացայ ամէնքի զոհունակութիւնը: Ապա Նազմ բէյը խօսեց, սիրտ տուաւ ամէնքին ու ասաց: «Հանգիստ և ուրախ եղէք, եթէ որևէ պակասութիւն ունենաք, ուղղակի դիմեցէք ինձ»: Պահապան զինուորներին էլ հրամայեց, որ աչալուրջ լինին և աշխատեն մի մազի չափ նեղութիւն չ'լինելու նրանց համար:

Այստեղ ամէն ինչ կարգադրելուց յետոյ մենք միասին դիմեցինք գէպլի Բաքիր աղայի հիւրասիրութեան տեղը, որը այդտեղից երկու վերստ հեռաւորութեան վերայ էր ընկած:

Այգին իւր ճոխ ծառաստաններով սքանչելի պատկեր էր ներկայացնում: Թաւախիտ ծառերը, հոտաւէտ ծաղիկները, կարկաչուն աղբւրը, իւրաքանչիւր մարդու հոգի ու կեանք են ներշնչում:

Եւ առհասարակ Բայագէտը ճանապարհորդներին զրաւելու համար բացի երկու այգուց ուրիշ ոչինչ չ'ունի: Այգիներից մէկն այդ էր. իսկ միւսն պատկանում է Սարգիս աղային:

Բաքիր աղան մեզ դիմաւորեց այգուց դուրս և ընդունեց վերին աստիճանի քաղաքավարութեամբ: Այգտեղ հրաւիրուած էին և ուրիշ շատ հիւրեր, իրենց

Հաշտարար դատաւորը, արքունական գանձապահը, պարսից հիւպատոսը և այլք: Սմէնքին էլ մեզ ներկայացրեց ինքը՝ Բաքիր աղան: Փոքր ժամանակ անցնելուց լետոյ եկաւ և փաշան, որից լետոյ վերանորոգեցին թէյը: Թէյ խմելու միջոցին, երբ ես խօսում էի փաշայի հետ, յանկարծ գաղթականներից մէկը առաջ եկաւ, սաստիկ հեալով և ինչ որ բան փսփոսաց Յովհաննէսի ականջին: Յովհաննէսը իսկոյն լուզուեց. թէպէտ և ոչինչ չ'իտօեց, բայց ես նրա դէմքի այլայլուելուց շատ բան հասկացայ և այլևս չ'համբերելով հարցրի նրանից գաղթականի գալու և իւր դէմքի այլայլուելու պատճառը: Նա ասաց թէ ինչոր պաշտօնեաներ մտել են ժողովրդի մէջ և անցագրի ու այլ գանազան իրերի պահանջներ անելով խուզարկում են բոլորին:

Իմ լուզմունքն էլ իհարկէ վառուեց և ես իսկոյն դարձայ փաշային ու այգպիսի տնօրէն վարմունքի համար յայտնեցի իմ դժգոհութիւնը, այլ և խնդրեցի որ վերջ դնէ այդ բոլորին: Եւ նա անսալով իմ խնդիրքին կարգադրեց մի ձիւաւոր նշանակել Յովհաննէսի հետ և ուղարկել եղելութեան տեղը և իբր թէ վերջ դնել անկարգութիւններին: Նոքա գնացին:

Կարճ ժամանակից լետոյ Յովհաննէսը լուր բերաւ թէ՛ մի ինչ որ մաքսապետ խուզարկելով ժողովրդին, տուգանքների պատրուակով առել է նրանցից մօտ 25 լիրա դրամ, այլ և շատերին հայհոյել է ու անպատուել: Այդ միջոցին այգտեղ եկաւ և այդ յանդուզն մաքսապետը: Յովհաննէսի բերած տեղեկութիւնից ա-

ւելի լուզւած՝ դարձայ նրան ու ասացի. «Ի՞նչ իրաւունքով դուք մտնում էք ժողովուրդին այդքան նեղացնում, եթէ դրամ ժողովելու հարկ կար, ինչո՞ւ նախ ինձ չէիք դիմում»:

Լկտի մաքսապետը դարձաւ ինձ ու ասաց. այդ ձեր գործը չէ, դուք այդ ժողովրդին հասցրել էք մինչև այստեղ, ուրեմն բաւական է, այսուհետև դուք պարտաւոր էք վերագառնալ, նրանք մերն են և մենք զիտենք թէ ինչպէս պիտի վարուինք նրանց հետ: Ո՛չ, պատասխանեցի նրան, բարկացած ձայնով. «Նրանք պիտի ապրին Սուլթանի խնամքով, որովհետև այստեղ դալը կարգադրուած է Ռուսաց կայսեր տնօրէնութեամբ և փաղիշահի կամքով: Մեծափառ կայսեր բարձրագոյն հրովարտակի համաձայն, հայ գաղթականները պիտի վերագառնան իրանց հայրենիքը և այլևս նեղութիւն չ'սլիտի կրեն, ուստի և ձեր վարմունքի դէմ ես կ'ըողոքեմ ուր հարկն է»: Այս խօսքերն ասելով ցոյց տուի և մեր ողորմած կայսեր հրովարտակի համաձայն տուած հետեւեալ ռուսերէն վկայականներից մէկը, — ասհա պատճէնը՝

ЧУСАԷՆ. № 135.

ПРОХОДНОЕ СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Дано сіе изъ Бакинскаго Городскаго Полицейскаго Управленія турецко-поданному Симону Микиртичанцу съ семействомъ, состоящимъ изъ..... душъ а именно..... лѣтъ и дѣтей..... въ томъ, что онъ съ перечисленнымъ семействомъ принадлежитъ къ числу армянъ бѣглецовъ и согласно изъявленному желанію отправляется изъ города Баку обратно на родину въ Турцію по слѣдующему маршруту: по желѣзной дорогѣ на станцію Акстафу, а оттуда черезъ Делижанъ, Эриванъ и Игдирскую таможенную заставу на карантинно-таможенный постъ «Орговъ» въ гор. Ванъ.

При этомъ предъявитель сего свидѣтельства съ семействомъ согласно Высочайше утвержденному въ 26 день марта мѣсяца сего года постановленію Комитета, имѣеть прослѣдовать чрезъ границу безъ соблюденія таможенныхъ обрядностей.

Изложенное подписью и приложеніемъ казенной печати удостовѣряется.

Мая 24 дня 1898 года г. Баку.

Помощникъ Бакинскаго Полиціймейстера
Капитанъ К.

Секретарь А.

№ 176.
1898 г. мая 24 дня.

Помощникъ Столоначальника М.

Այս գտանվում էր ինձ մօտ և իրանք տեսնելով գլուխները կորացրին, համոզուելով, որ իրանց վարմունքը միանգամայն հակառակ է օրէնքին:

Ապա աւելացրի. «Ռուսաց ողորմած պետութիւնը խղճիւ և գթութեամբ ուղարկեց նրանց իրանց հայրենիքը, առանց մի փարայ առնելու, իսկ դուք իւրաքանչիւրից մէկ լիրայ էք պահանջում. տեսէք ուրեմն, եթէ Ռուսաց կառավարութիւնը ձեզ նման վարուէր, նա պիտի մօտ 400,000 ուրբլի առնէր գրանցից, որովհետև գաղթականաց թիւը հասնում է մինչև 40,000-ի բայց նա այդ չ'արաւ. նա մարգասիրաբար և անկեղծ խղճմտանքով վարուեց: Իսկ չ'նայած, որ սրանք ձեր ժողովուրդն են և սրանց հետ դուք առաւել գթութեամբ պիտի վարուէիք, ընդհակառակն կեղեքում էք և այսքան չարչարանքի ենթարկում, յամենայն դէպս արէք, եթէ կամենում էք ես իսկոյն կ'հեռագրեմ Սրբրումի մեր հիւսպատոսին և թող նա խօսի Վալիի հետ. իսկ թէ ինչ կարգադրութիւն կ'անի Վալին՝ այդ կ'տեսնենք. բայց ծայրահեղ դէպքում հաւատացէք. որ այս ժողովուրդը ես նորից Ռուսիա կ'վերադարձնեմ և այնուհետև իհարկէ դուք մեծ պատասխանատուութեան կ'ենթարկուիք՝ իսկ դուք, փաշայ էֆէնդի, չուսով եմ, որ իմ հեռագրելուն դէմ չէք լինիլ:

Ո՛չ, ինչպէս կամենում էք, պատասխանեց փաշան և աչքի նշանով իմաց արաւ մաքսապետին, որ հեռանայ այնտեղից: Ապա դարձաւ ինձ ու տասց. «Միամիտ եղէք, զնացէք հեռագրեցէք, ես ևս կ'հեռագրեմ Վա-

լիին. եթէ նա հրամայեց այդ փողերը վերցնել, այն ժամանակ կ'վերցնենք, իսկ եթէ հրամայեց վերադարձնել այն ժամանակ մենք փողերը կ'ուղարկենք Վան՝ իրանց տէրերին բաժանելու»: Այս ասելով, փաշան ներողութիւն խնդրեց և մի քանի ըրպէով հեռացաւ: Նրա հետ դուրս գնացին և իւր ընկերները նոքա մօտ քառորդ ժամ ուշացան: Մենք մնացինք վարանման մէջ. ինչեր ասէք, որ մեր մտքովը չէր անցնում. զանազան կասկածներ պաշարեցին մեզ: Իսկապէս մեզ համար սա մի վտանգաւոր ըրպէ էր, բայց միւս կողմից մենք ուրախ էինք, որ մեզ մօտ էր գտնվում ազնիւ՝ Նազմ բէյը իւր ընկերակից Բաքիր աղայի հետ. նոքա երևի նկատելով մեր շփոթուած դրութիւնը յաճախ մօտենում էին մեզ, սիրտ էին տալիս, խրախուսում և ցոյց էին տալիս նրանց հետ վարուելու կարևոր ճանապարհները:

Նազմ բէյը միշտ կրկնում էր. «Սրանց մօտ Դուք ձեզ բոլորովին վախեցած մի ցոյց տաք. միշտ խրոխտացէք և շտապեցէք հեռագրել Վալիին. եթէ մինչև անգամ նրանից բաւարար պատասխան չ'ստանաք, այնուհետև հեռագրեցէք ուղղակի Սուլթանին. մի խօսքով նրանց հետ մի գործ առաջ տանելու համար հարկաւոր է միշտ անվախ լինել և բնաւ երկիւղ չ'կրել. ալլապէս սրանք իրանց ձեռները ձեր գրպաններին էլ կ'հասցնեն»:

Նոյնը կրկնում էր և Բաքիր աղան, որը նոյնպէս յաճախ մօտենում էր մեզ, մերթ ներողութիւն խնդրում, որ իւր վրանի տակ այսպիսի անախորժութիւն-

ներ տեղի ունեցան, մերթ խրախուսում: Նա յուզմունքից կատաղել էր: Իւր բարկութիւնը ոչնչով չէր ցոյց տալիս. սակայն նրա դողդոջուն խօսակցութիւնը, դէմքի վրդովումած արտայայտութիւնը վկայում էին, թէ սրտի խորքերում ինչեր չէր կատարւում:

Քիչ ժամանակից յետոյ փաշան իւրայիններով վերադարձաւ իւր վրանը: Իսկ մենք դեռ այդպէս մտախոհ նստած էինք մեր վրանում և ահա Բաքիր աղան մօտեցաւ մեզ և ամենայն քաղցրութեամբ ներողութիւն խնդրելուց լետ յայտնեց, որ փաշային առանձին թողնելը անյարմար է, ուստի և խնդրեց զնալ նրա մօտ:

Չ'մերժեցինք հիւրասէր տիրոջ խօսքը. այլև մի նոր տեղեկութիւն իմանալու համար զնացինք փաշայի վրանը: Փաշան մեզ տեսնելուն պէս, ժպտն առած շրթունքներին՝ ասաց, «Եֆէնդի, ինչպէս երևում է շատ էք նեղացել. Ի՞նչ արած ես ոչինչ չէի կարող անել. այդ մաքսապետը Վալիի անմիջական իշխանութեան ներքոյ է, ապա թէ ոչ, ես թոյլ չէի տալ նրան այսպէս վարուելու», և աւելացրեց, որ ես նեղութիւն չը կրեմ հեռագրելու Վալիին, այլ այդ հեռագիրը կ'ուղարկէ ինքը և ամեն ինչ էլ կ'կարգադրէ ինքը: Ես համաձայնուեցի: Վերջումը Նազմ բէյն մեզ մօտ եկաւ և ասաց, որ իմ բարկութիւնը շատ տեղին էր և որ այդպէս էլ հարկաւոր էր: Նրանք արդէն վախեցան, երբ լսեցին որ ես ուզում եմ Վալիին հեռագրել, որովհետեւ մաքսապետը իրաւունք չ'ունէր նրանց խուզար-

կելու և մինչև անգամ դրամ ժողովելու և աւելացրեց նաև այն, որ Կայսեր հրովարտակի իմաստը ազդեց նոցա վրայ և հէնց այդ բոլորի համար էր, որ առանձնացան և խորհրդակցեցին իրանց սխալը շուտով հարթելու:

Փաշայի մօտ մի քանի ըոպէ մնալուց յետոյ, վերադարձայ մեզ համար որոշած վրանը: Այդտեղ մեզ հիւրասիրող Բաքիր աղային յայտնեցի որ ես այլևս մընալու անկարող եմ և ճաշելու էլ ամենևին հնարաւորութիւն չ'ունիմ՝ ժողովուրդի դրութիւնը ես երևակայում եմ, որովհետև մաքսապետի հասցրած վիրաւորանքը շատ դառն է, ես դիտեմ որ նրանք շատ են վշտացած, ուստի և պէտքէ շտապեմ նրանց մօտ:

Բաքիր աղան սկսեց անվերջ թախանձել. «Իմ ճաշը ձեր անուան համար է պատրաստուած, ասաց նա, ձեր գնալով ինձ անչափ վիրաւորած կ'լինէք, խնդրում եմ մնացէք»:

— Ես չեմ կարող այն մարդկանց հետ հաց ուտել, որոնք այսքան վիրաւորանք հասցրին թէ ինձ և թէ ինձ յանձնուած ժողովրդին, պատասխանեցի ես:

«Գէթ այստեղ, այս վրանի տակ մի կտոր հաց կերէք, որ ես իմ խղճի առաջ հանդիստ լինիմ, որովհետև այս չարաբաստիկ հիւրասիրութիւնը պատճառ եղաւ ձեր բացակայութեանը, որից և օգուտ քաղեց չարանենգ մաքսապետը» ասաց նա:

Նրա երկար թախանձանքներին զիջանելով, թեթեւ ճաշ ընդունելուց յետոյ, Ռուբէնին և Յովաննի-

սին այնտեղ թողնելով, ես գնացի ժողովրդի մօտ: Գընալուց առաջ իմ շնորհակալութիւնը յայտնեցի Բաքիր աղային. որի անկեղծութիւնն արդէն տեսայ և որը սաստիկ վիրաւորական խօսքեր էր շանթել մաքսապետի երեսին առարկելով թէ այդպիսով անսպասելի իրան և իւր հիւրասիրութիւնը. սակայն դուրս գնալուց փաշայի հետ չ'տեսնուեցայ և իմ այդ վարմունքս պակաս ազդեցութիւն չէր արել նրա վրայ:

Ժողովուրդին սիրտ տուի, մխիթարեցի, ապա ցուցակագրեցի այն բոլորի անունները, որոնցից մաքսապետը լիրաներ էր դուրս կորզել. մանրամասնօրէն ցուցակագրեցի և իւրաքանչիւրի տուած գրամները քանակութիւնը. նորից խրատուեցի, սիրտ տուի և ապա վերադարձայ մեր բնակարանը:

Երեկոյեան մօտաւորապէս ժամը 8-ին, մեզ մօտ եկան Բաքիր աղան և Նազմ բէյը և յայտնեցին, որ փաշան խնդրել է մեզ հետեւեալ օրը երեկոյեան շնորհ տանել իւր մօտ շօրբայ վայելելու — այսինքն ընթրելու: Եւ մինչև իմ պատասխանն ստանալը, իրանք բարեկամաբար խորհուրդ տուին գնալու, առարկելով որ այդ օրը փաշան սաստիկ վրդովուել է և մինչև անգամ յանդիմանել է Բաքիրին թէ հիւրերի հետ լինչպէս կարելի է այնքան անփոյթ վերաբերուել: Զիջանելով խոստացայ միւս երեկոյեան ընթրիքի գնալ փաշայի մօտ:

Հետեւեալ առաւօտեան մեզ մօտ եկաւ Բաքիրը և յայտնեց, որ հեռագրի պատասխանն ստացուել է և

հրամայուած է. «Այս ժողովուրդից ոչինչ չ'պահանջել, իսկ այսուհետեւ եկողներին առանց անցադրի չ'ընդունել»:

Երեկոյեան գնացինք փաշայի մօտ: Ամենայն յարգանքով ընդունելուց լետոյ մօտ ժամը 8-ին առաջարկեցին մեզ թէյ, որից լետոյ քիչ ժամանակ չ'անցած բացին ընթրիքի սեղանը: Սեղանակիցները՝ փաշան էր, Բաքիր աղան, Նազմ բէյը, ես և իմ երկու ընկերները: Տաճկի սեղանը պահպանել է արևելեան հին ճոխութիւնը. — առաջին սկուտեղում մատուցին ամբողջովին տապակած գառը՝ փորը լեցուն զանազան համեմներով, ապա մի շարք մսեղէն, բրնձեղէն, բանջարեղէն կերակուրներ և զանազան տեսակի քաղցր թխուածքներ, մօտ տասնևվեց տեսակի կերակուրներ: Իները երկիր, փաշայի հրամանը անսահմանափակ, ինչ կասկած, որ նրա սեղանից այդ բոլորը գրեթէ ամէն օր անսպասապետի լինէին: Նրանք կոնեակ էին խմում, իսկ մենք բերել տուինք մեզ հետ ունեցած գինին:

Փաշան ևս նախապատուեց գինին, առարկելով թէ ինքը Ռուսաստանում սպրել է ամբողջ ութ ամիս և այնտեղ սովորել է գինու գործածութիւնը: Այլ և պատմեց, որ այդ գէպքը եղել է Պլէվնայի պատերազմի ժամանակ, երբ ինքը մի քանի փաշաների հետ գերի էր ընկած ռուսների ձեռքը: Այլ, որքան մարդասիրաբար էին վարվում նրանք մեզ հետ, ասաց նա. ես զգում էի թէ մեր տանն եմ ապրում և այդ ժամանակ ահա, այդպիսի հանգամանքների շնորհիւ ութ ամիս մնացի Ռուսաստանում — Ռոստով քաղաքում և

բաւական չափով ընտելացայ այնտեղի հայերի կեանքին, որոնց մօտ և սովորեցի, 'ի միջի այլոց և գինու գործածութիւնը:

Ընթրիքի ժամանակ փաշան ցոյց տուաւ մեզ ստացած հեռագիրը, որի բովանդակութիւնը այս էր. «այդ ժողովուրդից ոչինչ մի պահանջէք. իսկ յետոյ եկողներին առանց անցագրի մի ընդունէք»: Ապա փաշան աւելացրեց. «ուրեմն այս գաղթականները առանց նեղութեան կ'գնան Վան. իսկ ինչ մնում է դրանցից առած դրամներին, այն էլ Վալիի կարգադրութեամբ ես կ'ուղարկեմ Վան և այնտեղ կ'հասցնեն իրանց տէրերին»: Ուրիշ ճար չ'ունէի, լռեցի և ընթրիքը վերջացնելուց յետոյ, շնորհակալութիւնս յայտնելով դուրս գնացի, եկայ բնակարանս պատրաստուելու՝ Վան ճանապարհուելու: Կառապանին էլ արդէն տեղակացրի, որ միւս օրը ճամբայ պիտի ընկնենք. այս և այն կարգադրութիւնն էլ արի. սակայն հետևեալ օրը Նազմբէյի մօտ, նախաճաշի ժամանակ Բաքիր աղան յայտնեց որ, իբր թէ ինքը տեղեկութիւն ունի, թէ ինձ հազիւ թողնեն ժողովուրդին առաջնորդելու մինչև Վան:

Սիրտս տրոփաց, հազարաւոր մտքեր կայծակի արագութեամբ պաշարեցին ինձ: — Ժողովուրդը թողնել անտէր, Վեհափառ Հայրապետի հրամանն անկատար, հայրենակիցներն յոյսերն ապարդիւն. . . ո՛չ անկարելի է, պէտք է աշխատել, պէտք է զնալ:

Եւ ընկնելով ծանր վարանման մէջ, սաստիկ դիմելով Բաքիր աղային խնդրեցի, որ ստուգէ այդ լուրը

և շուտով հաղորդէ ինձ:

Նա գնաց փաշայի մօտ և եկաւ. մռայլուած դէմքով յայտնեց, որ ցաւ ի սիրտ լուրը ճիշտ է և հրամայուած է ինձ յետ ուղարկել: Այլևս չ'համբերեցի դուրս եկայ և զիմեցի դէպ փաշայի բնակարանը:

Փաշան նախ կեղծաւորի յատուկ բնաւորութեամբ ասաց. «Մենք որոշեցինք ձեզ այլևս նեղութիւն չ'տալ. դուք կարող էք հանգիստ սրտով վերադառնալ ձեր հայրենիքը. իսկ այդ ժողովուրդը բոլորովին անվնաս կ'գնան իրանց ծննդավայրը»:

— Բայց ես չեմ կարող յայտեղից վերադառնալ, ասացի նրան. ես էլ օլաշտօնեայ եմ, ինձ հրամայուած է մինչև Վան գնալ. վերջապէս մենք արտասահմանի անցագիր ունենք, մենք կարող ենք առաջ գնալ, ուր և կամենանք:

«Այդ նշանակութիւն չունի, թէ դուք անցագիր ունիք» պատասխանեց փաշան. «ձեր գնալու դժուարութիւնները շատ են. վերջապէս ձեզ դրականապէս ասում եմ, թէ ինձ յայտնուած է, որ ձեր գնալն անկարելի է, դուք պէտք է վերադառնաք»:

Փաշան պատճառը չ'յայտնեց, իւր վերջին խօսքը նա այնպէս դրական ձևով արտասանեց, որ ես հասկացայ թէ այլևս զուր կըլինի իմ ջանքը անողոք տաճկին մեղմացնելու. թողեցի նրան և դառնացած սրտով վերադարձայ տուն: — Կարծես փշերի վերայ էի ընկած, անդադար վարանում էի չէի կարողանում հանգստանալ. անխ, քանի քանի սրտեր պիտի փշրեմ: Իրար յե-

տեղից աչքիս առաջ պատկերանում էին Վեհափառ Հայրիկ, խեղճ գաղթականներ. թւում էր թէ նրանք ինձ յանդիմանում են, ինձ խոցոտում և դոչում, ապիկւոր, ինչո՞ւ մեզ միայնակ թողեցիր, ինչո՞ւ բերիր մեզ մինչև այստեղ և հանգամանքների շնորհին թողեցիր: Այս մտատանջութեան մէջն էի և ահա այս երեւակայութիւններն իսկոյն իրականացան. յանկարծ աղմուկ, դղրդոց թնդապրին բնակարանիս շուրջը: Գաղթականներն էին դրանք. իմ խնամքին յանձնուած մի ամբողջ հօտ: Գուրս եկայ և ահա ամէն կողմից դառնազին բարբանջանք է, որ թափում են իմ առաջ:

«Ի՞նչ արիր այս», գոռում էին նրանք. «ինչո՞ւ բերիր մեզ և թափեցիր այստեղ. այժմ ինքզ կամենում ես հեռանալ. ինչո՞ւ մեր անբաղդ մանուկները թրի ու կրակի յանձնեցիր»:

Կամենում էի խօսել, բայց լեզուս կարկամում էր. արտասուել, վրդովուած սիրտս էլ արտասուք չէր քամում. նիս, ինչ դեր եմ խաղում ես. ո՞ւմն եմ փոխարինում. ո՞ր անբաղդ հովուի, ո՞ր ժողովրդակորոյս կառավարչի, ինքս էլ չճիտէի, լուռ էի և այն խոցոտիչ ու վերաւորիչ յանդիմանութիւնները դեռ լուռ լուռ լուռ լսում էի, կարծես արժանի էի այդ բոլորին: Վերջապէս արտասուքս կաթեցնելով, դարձայ ու ասացի:

— Մայրեր, քույրեր, հայրեր և եղբայրներ, մի հայհուցէք ինձ և մի տրտնջաք ինձ դէմ, ձեզ հետ պատրաստ էի ոչ մինչև Վան, այլ մինչև Զէյթուն ևս գնալ, բայց ինչ անեմ, ինչ միջոցի դիմեմ, քանի որ

արգելում են, քանի որ ես անգոր եմ, միջոց, հնար չունիմ, թող չեն տալիս, ասացէք այժմ. ինչ անեմ. վարուեցէք ինձ հետ ինչպէս կամենում էք, բայց նախ լաւ իմացէք, տեսէք արժանի եմ այդ բոլորին: Չէ որ ես կառքը վարձել եմ մինչև Վան, չէ որ ձեր սիրոյ համար ես թողել եմ հազար տեսակ մաքերի մէջ մի բուռն գաւակներ, որոնք այս իսկ բոսլէին՝ սով զիւէ, թէ ի՞նչեր են մտածում իմ մասին, չէ որ նրանց թողած ձեզ եմ հետեւել, ձեր ետեկց եկել. ինչ անեմ որ անսիրտ ուժեղը ինձ արգելում է միխթարել ձեզ և միխթարուիլ ձեզանով. վերջապէս դուք էլ պէտք է աշխույժ, աչքաբաց լինէք. փաշան իւր կողմից խոստացաւ հարիւրի շափ զինուորներ նշանակել ձեզ համար, իբրև պահապաններ. ես այդ զինուորներին վարձ կ'տամ, որ ձեզ լաւ հսկեն:

Նրանք հանդարտուեցին: Ապա աւելացրի, որ փաշայից երաշխաւորութեան թուղթ պիտի առնեմ, որպէս զի ճանապարհներին ոչոք իրաւունք չ'ունենայ նեղացնել:

Եւ իսկապէս այդ երաշխաւորութիւնը փաշան խոստացաւ, այլ և որոշեց 70 զինուոր պահապան նշանակել. 50 հետեակ զինուորներից, իսկ քսանը հեծեալ ժանդարմերիայից: Նրանց համար էլ իբրև ուտելեաց վճար՝ ես խոստացի տալ 100 ուրբի:

Իսկ գորանից առաջ ես Բաքիր ազալի միջոցաւ առաջարկեցի փաշային, 250 ուրբի. որպէս զի այդ վարձով իբրև պահապան նշանակուի Նազըմ բէյը իւր

ստորագրեալ քառասուն զինուորներով, մանաւանդ որ ինձ ասացին թէ, ճանապարհներին կարող են քրդեր յարձակուիլ:

Բաքիր աղան լուր բերաւ, որ փաշան նախ այդ առաջարկութեանը համաձայն չէ, և երկրորդ զուր եմ կարծու՞մ թէ քիւրդերը կարող են յարձակուիլ, նրանք ոչինչ չեն անիլ, այդ կողմից ես կարող եմ ապահով լինել:

Փաշային կարելի էր հաւատալ, որովհետև որքան տեղակացայ, քիւրդերը գլխաւորապէս յարձակուում են տեղական իշխանաւորների գիտութեամբ, հետևաբար կարելի էր յոյս ունենալ, որ փաշան գէթ այս անգամ արդելք կըլինի քրդերի յարձակումներին: Եւ վերջապէս փաշան չէր կամենալ, որ Նազմ բէյն առաջնորդէ, այն էլ իւր զինուորներով: Ինչևիցէ յարգեցինք փաշայի արած կարգադրութիւններն. ապա դիմեցինք քարվան վարձելուն: Այս դէպքում մեզ ձանձրացնում էր փաշայի կողմից մեզ համար նշանակուած օգնական — փօլիսը (ոստիկանը), որ իւրաքանչիւր քայլում իւր մանրակրկիտ հարցերով ձանձրոյթ էր բերում մեզ. — Ի՞նչքան եզը պիտի վարձուի, ի՞նչքան գոմէշ, ի՞նչքան ձի և այլն:

Այս ձանձրութիւնից մեզ ազատեց մի պատւական հայ — Գասպար էֆէնդին, որ կեանքի բովն անցած առևտրական ասպարիզում տարիներ անցկացրած մի փորձուած մարդ էր: Նա առևտրական յարաբերութիւն ունէր և Բագուում, պ.պ. Եղբարց Նարաթեանների հետ:

Մի խօսքով այդ մարդու հանդիպումը առանձին յաջողութիւն էր. որովհետև նա կարգադրեց ամէն ինչ, ցոյց տուաւ քարւաններ վարձելու բոլոր ճանապարհները, այլ և նրա միջնորդութեամբ Զանգեզոր կոչուած գիւղի բնակիչներից վարձեցինք 100 հատ եզը, 50 ձի իւրաքանչիւրը 3 ռուբլի վարձատրութեամբ: Սակայն մի նոր պատուհաս ևս ձգեց մեզ նեղութիւնների մէջ:

Վարձուած գրաստների տէրերը առաւօտեան կազմ ու պատրաստ եկան մեզ մօտ, ապրանքները կշռելու, կապոտելու, որպէս զի վաղօրօք պատրաստ լինին միւս օրը ճանապարհւելու: Յանկարծ այդ միջոցին երևան եկաւ մեր անզգամ փօլիսը մի երկու այլ անձանց հետ և յայտնեց, որ փաշան հրամայել է այս մարդկանց յանձնել քարւանները և ոչ գիւղացիներին: Անշուշտ փաշան այստեղ մի շահաւէտ աստու ունի, մտածեցի ես, բայց իրաւ ասած, նորեկների անճոռնի գէմքերն իսկ ծանր տպաւորութիւն թողեցին ինձ վերայ: Այսուամենայնիւ նրանք առաջարկեցին ինձ իւրաքանչիւր գրաստի համար լիսուն կոպէկ պակաս առնել, այնպէս որ համեմատաբար գիւղացիների պայմաններից սոցա հարիւր քսան և վեց ռուբլի պակաս պիտի տայի: Մի կողմից մտածեցի փաշային չ'վերաւորել, միւս կողմից 126 ռուբլի կարող էի բաժանել ժողովրդին, որ իհարկէ փոքր օգնութիւն չէր. ռուստի և համաձայնուեցինք վերջիններիս հետ և սկսեցի կշռել գաղթականների իրերը: Ընդամենը 500 պուդ, որ գլխաւորապէս բաղկացած էին երկաթի կտորներից, ցնցոտիներից, փայտէ արկղիկ-

ներից, մի խօսքով իրեր, որոնք ոչ մի արժէք չունին, սակայն որոնցից երբէք չէին կամենում բաժանուիլ: Այսպէս և իրերը կապոտած պատրաստ էին: Եւ ես այդ կողմից փոքր ինչ ապահով, պատրաստուում էի հետեւեալ օրը նրանց ճանապարհ ձգել, մի կողմից էլ գոհ լինելով փաշայից, որ մեզ համար էժան գրաստներ է ուղարկել: Սակայն ցաւ ի սիրտ այս դէպքում ևս ես սաստիկ խաբուած էի, որ տաճկական երկրում կարծեմ շատ էլ զարմանալի չէ:

Գրաստատէրերից մէկը, մի «քօռ» անդգամ, սաստիկ նեղութիւններ պատճառեց մեզ իւր խաբեբայութիւններով: — Փրկիսփաներից մէկը գեղեցիկ սրախօսութիւն է արել, թէ այն մարդիկ, որոնք զուրկ են մարմնոյ որևէ անդամից, նրանց սրտում պահասում է և զգացմունքների մի մասը: Այդ քօռ տաճիկն էլ նոյնն էր: Այսպէս՝ մենք վարձել էինք 150 գրաստ և նա անխղճաբար խաբելով բերել էր 100 գրաստ: Մենք պայմանաւորուել էինք եզներին 8 պուդ բեռը բարձել և որոշել էինք որ ծերերը, հիւանդները, թոյլերն ու երեխաները պիտի նստեն գրաստների վերայ, իսկ երիտասարդները կ'գնան հետիոտս, բայց սոյն մեր պայմաններից և ոչ մէկը չ'կամեցաւ կատարել խաբեբայ ազուէս տաճիկը:

Հետեւեալ առաւօտը շատ վաղ վերկացայ և գնացի ժողովուրդի մօտ: Բնակարանիցս մինչև այնտեղ ընկած երկար ճանապարհը ինձ չափազանց կարճ թուեցաւ, որովհետև խորասուզված էի հազարաւոր մտքերի մէջ:

Քարւանի տէրերը իրանց քօռ ընկերի հետ գրաստները բերին և սկսեցին բեռները բարձել: Ես վաղօրօք պատուիրել էի, որ նախ՝ բոլոր բեռները բարձուին, գրաստներով գնացողները տեղաւորուին, ապա այսպէս կազմ ու պատրաստ ժամանակ բոլորին համրեմ, ճշտեմ և լետոյ ճանապարհուին. բայց ինչպէս լիշեցի այս դէպքում խիստ անիրաւաբար վարուեցին մեզ հետ:

Այն միջոցին, երբ ես զբաղուած էի մէկի ու միւսի խնդիրը, գանգատը, պահանջը լսելու, գրաստատէր տաճիկները բեռնաւորում են անասուններին և ճանապարհ ձգում: Այդ բանը նկատում է Յովհաննէսը և խսկոյն ինձ յայտնում: Սմբատին շուտով ուղարկեցի որ առաջ գնացողներին լետ դարձնէ. իսկ այն աստիճանաւորին որ պէտքէ սրանց հետ գնար, ասացի որ թոյլ չտայ և ոչ մէկին առաջ ընկնելու: Իսկ քարւանբաշիները (քարւանի տէրերը) այդ ձևով կամեցան իրանց խորամանկութիւնն առաջ տանել: Նրանց այդ դէպքում գլխաւոր աջակիցն էլ, ինձ համար օգնական նըշանակուած փօլիսն էր, որի անունը Աւգլլա էր:

Տեսայ որ բեռների մեծ մասը գեռ մնում էին թափուած հարցնում եմ, ո՞ւր են ձեր անասունները: Պատասխանում են թէ նրանք բոլորն արդէն բարձլած են, և առաջ են ձգել:

— Հապա այսքան հիւանդները, մանուկները, պառաւները ի՞նչպէս պիտի գնան, հարցնում եմ ես:

«Այդ մեր պարտքը չէ», պատասխանում են նըրանք, «թող ոտով գնան»:

Սակայն նրանց խաբեբայութիւնն արդէն բացւել էր: Մեր պայմանով իւրաքանչիւր եզան վրայ պիտի 8 պուդ բեռը բարձուէր, իսկ աւանակի վրայ 6 պուդ, բայց նրանք խաբել էին և իւրաքանչիւրի վերայ բարձել էին միմիայն 3 պուդ. այլ և 150 գրաստի փոխարէն բերել էին ընդամէնը 100 գրաստ: Այդ իսկ պատճառով նրանք կամենում էին բարձուածները շուտով առաջ ձգել, որպէս զի խաբեբայութիւնը մենք չ'նկատենք: Իսկ եթէ մնացեալ բեռները բարձելու համար 50 գրաստ ևս պահանջէինք, դրանց համար էլ ուրեմն առանձին վարձ պիտի տայինք:

Այդպիսի անիրաւութիւննից սաստիկ վրդովուած կանչեցի «քօռ» քարւանբաշուն և ասացի. բէր այս ըրպէիս խոստացած քարւանդ:

Նա մի արհամարհական հայեացքով նայեց ինձ ու պատասխանեց. «գլուխս մի ցաւեցնել, բաւական է, որքան բերել եմ»:

Նորա պատասխանը փառաւոր ապտակն էր. ապտակ, որի նմանը գուցէ նա կեանքումը երբէք չէր տեսել:

Նազմ բէլը, այդ միջոցին որ փոքր ինչ հեռու, իւր ոսկեթուր նժոյգի վերայ նստած զիտում էր այս բոլորը, իմ բարկութիւնը տեսնելով. մօտ եկաւ, առաւ մտրակը և մօտեցաւ «քօռին» «այս ինչ զայմաղալ է, ինչ անիրաւութիւն է, որ դու անում ես», այս ասելով մտրակի հարուածները հասցրեց նրա գլխին, երեսին ուսերին և առհասարակ ինչպէս հասնում էր.

ապա դառաւ փօլիս Աւդլլային. «Դ՛ն անիրաւ» գոռաց նա. «Ինչ ես շնիկի պէս մէջ տեղ ընկել, պոչ խաղացնում. լի՛րբ, անզգամ, այս ըրպէիս փոշի կ'դարձնեմ քեզ»: Այս ասելով մտրակը շարժեց. բայց աղուէս Աւդլլան արդէն այդ նախազգալով, լետ էր քաշուել: Իսկ Մահմէդ էֆէնդին, որ գաղթականների ուղեկցող զինուորների գլխաւորն էր, և ըստ արտաքինին բարեբարոյ անձնաւորութիւն, իսկոյն հրամայեց բարձած գրաստները լետ դարձնել, ամէնքի բեռները վերցնել և ապա բոլորին արձակել: Այսպէս էլ եղաւ: Եւ երկու օր քարւանի պատճառով ուշացանք: Տաճիկ պօլիցիականի անիրաւութեան շնորհիւ ժողովուրդի տրտունջներից ու հարկար մի բարբանջանքներից չէի ազատուում. այդ երկու օրն էլ ցերեկները բնակարանս չ'գնացի, այլ գրեթէ կիսաքաղցած, ծարաւ, սաստիկ վարանման մէջ անցկացրի գաղթականների մօտ: Վերջապէս որոշեցի դիմել փաշային: Երեկոյեան գնացի նորա մօտ: Բաքիր աղան և Նազմ բէլն էլ այդտեղ էին: Իսկ Մահմադը արդէն ամէն ինչ պատմել էր փաշային: Ես ասացի. «Փաշա՛, եթէ մի օր էլ աւել մնաց ժողովուրդը, իմացէք, որ Բայազէտը սով կընկնի, որովհետեւ նրանց հացը սպառուելու վրայ է. այլ և խնդրեցի իրաւունք տալ այդ երկու պարոններին, աջակցելու ինձ քարվաններ վարձելու և գաղթականներին հանգիստ ճանապարհ ձգելու: Նա համաձայնուեց և մենք միասին վերագարձանք բնակարանս այդ մասին խորհելու:

Վերադառնալուն պէս կանչեցին այդ անզգամ

փօլիսին և խստիւ հրամայեցին՝ որ այլ ևս չ'խառնուի ոչ մի բանի մէջ և նոյն բոսպէին շտապէ բոլոր քար-լանբաշիներէն մեզ մօտ կանչելու: Քարլանբաշիները եկան և պայմանաւորուեցինք, որ 170 եգներ ու աւանակներ բերեն 500 բուբլի վարձատրութեամբ: Հետեալ օրը բոլոր իրերը կշռեցինք, որոշեցինք ամբողջ քանակութիւնը. համեմատեցինք գրաստաների թուի հետ և ճշտելով, որ այլ ևս նեղութիւն չի կարող լինել, գաղթականներին էլ միամտացնելով և հանգստացնելով, ճանապարհուիլը թողեցինք միւս օր առաւօտեան:

Բայց որպէս զի այդ օրն էլ ապարդիւն չ'անցնի, Բաքիր աղայի միջոցով փաշայից իրաւունք առանք և գնացինք Բայազէտի բերդը տեսնելու:

Անառիկ բերդի սլատերի վերայ գեռ նկատվում էր թնդանօթի հասցրած հարուածները, բայց գեղեցիկ քանդակները տակաւին վկայում էին հինաւուրց գեղարուեստի նրբութիւնը: Բերդը մտնելով, առաջ՝ գընացինք բանդապետի մօտ, որ մեզ ընդունեց սիրով և հրաւիրեց իւր սենեակը սուրճ խմելու: Այդ հրաւերն ընդունելուց և փոքր ինչ հանգիստ առնելուց յետոյ Բաքիր աղայի և բանդապետի օգնականի հետ դուրս եկանք այս և այն կողմերը շրջելու: Դեռ սկզբում հանդիպեցինք բերդապահ զինուորներին, որոնց թիւը հասնում է 200-ի: Ամէնքն էլ առոյգ, զուարթերես մարդիկ էին. թէպէտ և նիստ ու կացի պայմանները շատ անգոյն էին: Այսպէս զօրանոցում նրանք սպրում

էին գետնին փռուած փախթների վերայ կեղտոտութիւնը հօ աննկարագրելի է, սակայն ուտելիքի կողմից մենք ինչ որ տեսանք, հակառակ էր մեր լսածներին: Գուցէ այդ օրը բացառութիւն էր որովհետև խոհանոցըն այցելելով, մենք տեսանք, որ նրանց համար եփում են լաւ միս և մինչև անգամ փլաւ: Այդտեղից անցանք, մտանք մզկիթը, բարձրացանք մինարէթի գլուխը: Այդ բարձրութիւնից մարդուս սարսափ է պաւլուխը: Այդ բարձրութիւնից մարդուս սարսափ է պատում ներքև նայելիս. աստիճաններից իջնելիս համարեցի մօտ 100 աստիճան, իւրաքանչիւրը $\frac{3}{4}$ արշին բարձրութեամբ: Մինարէթից իջանք, անցանք մզկիթի բարձրութեամբ: Մինարէթից իջանք, անցանք մզկիթի գլուխը, որտեղեց ամբողջ Բայազէտը երևում էր բոլոր տներով, որոնք այնքան սղմուած էին իրար, որ բոլորի կտուրները կարծես միացած մի ընդարձակ տարածութիւն էր կազմում: Եւ առհասարակ Բայազէտը մի չընչին գիւղի տպաւորութիւն է թողնում: Հեռում երեւում է Արագածի մի մասը, որտեղից և մշտապէս փըչում էին կենարար գեփիւռները: Առհասարակ Բայազէտի օդը, ջուրը, եղանակները հրաշալի են: Քաղաքն էլ իր բերդ ունի բնութիւնից տուած մեծ յարմարութիւններ: Ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ քաղաքի բնակիչների թիւը հասնում էր 6,000-ի. իսկ այժմ ընդամէնը 600 խարխուլ տուն է մնացել. կէս հայ և կէս թուրք բնակիչներով: Քաղաքի պաշտօնեաները բացառապէս թուրքեր են:

Ներկայումս օտարագրիների մանաւանդ հայերի վերայ նայում են խէթ աչքով: Տեղական հայերի դէպի

մեզ ունեցած սառնութիւնն էլ վերջը իմացանք՝ որ երկիւղից է այդպէս. որովհետեւ խիստ աչքով են նայում այն հայի վերայ, որը մի առանձին սէր ցոյց կ'տայ իւրալիններին ևս առաւել օտարականներին: Վերջիջեալ Գասպար Էֆէնդին, որ սկզբում մեզ օգնում էր քարւաններ վարձելու, այլևս չերևաց: Եւ երբ Նազմ բէյի տանը, նրան պատահելով, յայտնեցինք մեր նկատողութիւնը. նա ասաց որ նախ՝ իրան կանչեցին և արգելեցին մեզ՝ մօտենալ. երկրորդ՝ որ ինքը ոստիկանական հսկողութեան տակ է, որ դժուար է իրան աջակցել մեզ: Իսկ այդ հսկողութեան ենթարկուել է ինչ որ դարտակ ազգասիրութեան համար:

Այդ օրը ճաշի ժամանակ մեզ հետ 'ի միասին Նազմ բէյի մօտ հրաւիրուած էր նաև Գասպար Էֆէնդին: Այդ ազնիւ սպան, Նազմ բէյը, որ սկզբից այնքան սերտ սիրով տրամադրուած էր դէպ մեզ. այդ օրն էլ փառաւոր պատրաստութիւն էր տեսել: Խմելիքներ ունէր կոնեակ և մաստիքայ ասուած օղին: Թէ Նազմ բէյը և թէ Բաքիր աղան սկսեցին քաղցրաւի խոսակցութիւնների հետ և կենացներ առաջարկել. համառօտ ճառեր խօսել և կրկին ու կրկին իրանց առ մեզ և առ բոլոր հայերն ունեցած անկեղծ սէրն ու համակրութիւնը յայտնել: Առ որ ես բաժակ առնելով դարձայ նախ՝ Նազմ բէյը հետևեալ խօսքերով. «Բէյ, դուք վերին աստիճանի մարդասիրաբար վերաբերուեցիք թէ դէպի ինձ և թէ դէպ ինձ լանձնուած հօտի հետ. ձեր վարմունքի իւրաքանչիւր քայլը վկայում է ձեր

սրտի ազնւութիւնը. ձեր բոլոր շարժումները ի հարկ է արդիւնք է այն կրթութեան, այն դաստիարակութեան որ դուք ստացել էք ձեր ընտանիքում: Օրհնուի այն ընտանիքը, որ ձեզ պէս անդամ ունի. Օրհնուին այն ծնողները՝ որ ձեզ պէս սերունդ են պատրաստում. Գուք, յարգոյ Նազմ բէյ, պէտքէ իմանաք, թէ ինձ, թէ ուղեկիցներիս և թէ բոլոր գաղթականների համար միշտ անմոռանալի պիտի մնաք: Հաւատացէք, որ ձեր արածը երբէք չի կորչիլ. բարի սերմը մացառների մէջ կանաչ ոստերով է աճում: Գուք հարիւրապետ էք, կ'աղօթեմ Աստծուն, որ շուտով հազարապետ դառնաք, ապա զօրավար և աւելի բարձր աստիճանաւոր. կըխնդրեմ որ այսուհետև ևս չ'մոռանաք հայ ժողովուրդին, նրանք ձեր հարազատներն են. նրանք էլ նայում են նոյն երկիւղին՝ որին նայում են բոլոր ազգերը. մեր կրօնը մեզ հրամայում է բոլոր մարդկանց հաւասար աչքով նայել. բոլորին էլ սիրել հարազատ եղբօր նրման. եթէ չեմ սխալվում Ղուրանի իսկական դաւանանքն էլ այդ է. միայն անբաղդաբար ձեր հոգևորականներից շատերը սխալ են քարոզում այդ միտքը: Ես մեծ յօյս ունիմ, որ դուք ձեր ազնիւ բնաւորութեամբ եղբայրաբար կ'վերաբերուիք ամենքի հետ, ինչպէս վերաբերուել էք մինչև այժմ. անչափ շնորհակալ եմ ձեզանից»:

Իմ խօսքերը մանրամասն թարգմեց Գասպար Էֆէնդին, առ որ Նազմ բէյը պատասխանեց. «ընդհակառակն ես չ'կարողացայ իմ սրտի ուզածի պէս օգնել

այդ անբաղդ գաղթականներին, այլ և չկարողացայ
Քէշիշ էֆէնդիին յարգել իրան արժանի ձևով. իմ ա-
րածները կատարեալ ոչինչ են, շատ շնորհակալ եմ ձեր
մաղթանքների համար: Միշտ իմացէք, որ ինձ համար
հայերը սիրելի են հարազատների և այն էլ անկեղծ
հարազատների նման»:

Ապա առաջարկեցի Բաքիր աղայի կենացը, առ ո-
րին դարձայ հետևեալ խօսքերով. «Բաքիր աղա, դուք
մեր երկրացի էք և ես ձեզանով շատ ուրախ եղայ.
մանաւանդ ուրախացայ՝ տեսնելով ձեր դերը և այն
խորին մտերմութիւնը, որ սւնիք դուք Փաշայի հետ.
դուք շատ լաւ էք հասկացել և ըմբռնել. տալ զկայ-
սերն կայսեր զԱստուծոյն Աստուծոյ: Զեզ
ինչպէս ճանաչեցի, ինձ այժմ թւում է թէ՛ եթէ Համի-
դէի ամբողջ զօրաբանակը ձեզ յանձնեն, այնուհետև
այս երկրում իսպառ կ'վերջանայ խղճութիւնը, խար-
դախութիւնը և արգարութիւնը կատարելապէս կ'վերա-
կանգնի, շատ շնորհակալ եմ ձեզանից, երբէք չեմ մո-
ռանալ ձեզ:»

Կենացները տեղի տուին զանազան խօսակցութիւն-
ների և խփոյն անցանք դէպի գաղթականները, որ
մաղթեցինք նրանց բարի ճանապարհ և երկար առող-
ջութիւն: Ապա խօսեցինք քարվանսների մասին, որ հե-
տևեալ օրը պիտի օրինաւոր կերպով բարձուին և այս
երկու պարոնների աջակցութեամբ հեշտութեամբ ճա-
նապարհուին դէպի իրանց ծննդավայրերը - դէպի Վան:

Հետևեալ առաւօտեան, հինգշաբթի Յունիսի 11-ին

շատ վաղ շտապեցի ժողովուրդի մօտ: Ժամը 6-ից քար-
վանները բարձեցին և ուղիղ ժամը 7-ին ամէնքին ժո-
ղովեցի շուրջս հրաժեշտի ողջոյնս տալու: Գնացէք —
ասացի նրանց: Գոուեցէք ձեր քաղցրալիւր վաթանը և
վերջ դրէք աստանդական լինելուն. ամէնքդ էլ մի
տուն, մի ընտանիք դարձէք. ամէնքդ էլ սերտ սիրով
կապուեցէք, հարազատ քոյր ու եղբայր եղէք և միշտ
օգնեցէք իրար. տեսաք ինչպիսի սիրով Բագւայ հայե-
րը ձեզ պահպանեցին և ինչպէս ճանապարհ ձգեցին,
չ'մոռանաք Բագուեցիներին . . . »:

Խօսքս չ'վերջացրած ամէնքն էլ միաբերան օդը
դղրդացրին «կեցցէ» Բագուն, կեցեն Բագուայ հայերը:

Ապա «Տէր ուղղեան» ասացի, վերջը պահպանիչով
օրհնեցի նրանց. իսկ երբ կամեցայ ասել «մնաք բարև»
այլ ևս անկարող եղայ արտասուքս զսպել, շատերը նոյն-
պէս արտասուեցին: Նորից օրհնեցի և լիշեցի Փրկչի
խօսքերը «Ես որպէս ձեզ արարի, նոյն պէս և դուք
առնիջիք միմեանց». ապա խնդրեցի որ ամենքն էլ ի-
րանց բեռներին ուշ դարձնեն, անտէր չ'թողնեն:

Այդ բոլորից լստոյ սկսեցին մնացեալ զբառները
բեռնել և տկարներին նրանց վրայ տեղաւորել: Այստեղ
այդ ժամանակ բարձրացաւ սարսափելի խառնաշփո-
թութիւն. աղմուկ, ճիչ, աղաղակ, գոռում գոչում՝ դըրր-
դում էր ամեն կողմ: Ամէն մէկը շտապում էր իւր ի-
րերը պնդացնել, մինչև անգամ առողջներից շատերը
սուտ հիւանդ էին ձևանում՝ անասուններից մէկը հեծ-
նելու: Նետուում էի այս և այն կողմը, նետուում էին

և ընկերներս սակայն չէինք կարողանում հանգստացնել: Մէկը գոռում է «ինչի՞ Կիրակոսի կինը կըլղիանայ?» և եզ կը հեծնի, իմ կինը չի յղիանալ և եզ չի հեծնիլ»: — Ինչի՞ Սըթինը սուտ հիւանդ կ'ձևանայ, գոռում է մի ուրիշը և աւանակ կ'նրստէ ու ես ոտով կ'գնամ: Եւ իսկապէս շատերը խաբում էին, բայց 800 մարդու հետ ինչպէս վարուիս, ինչպէս կարգադրես, այնուամենայնիւ տարաձայնութիւն պէտքէ անպատճառ լինէր և ահա ես իմ ընկերների օգնութեամբ մի կերպ հանգստացրի. մի հարիւր ուրբի էլ տուի մի քանի առաջաւորներին, որ առաջիկայ գիւղերից մէկում, եթէ խկապէս հարկ լինի անասուն վարձելու, այդ գումարով վարձեն, ապա ճանապարհ ընկնել: Սյդ իսկ ըստէին էլ մի քանիսը բռնեցին իմ փեշերիցս և մի քանի ուրբի էլ առնելով հեռացան:

Քարւանը ճանապարհ ընկաւ. ես բնագդմամբ հայեացքս առի երկնքին, բարի ճանապարհ մաղթեցի և սրտագին օրհնելով երիցս տեառնագրեցի ու երբ քարւանն հեռացաւ և այլևս չ'երևաց, վերադարձայ քաղաք և ուղղակի գնացի փաշայի մօտ, շնորհակալութիւնս յայտնեցի և սիրալիբ «գնաք բարեւներն» առնելով դուրս եկայ: Սրտաշարժ մնաս բարեւներով բաժանեցինք Նազմ բէլից և Բաքիր աղայից: Սմէնքիս էլ

*) Իսկապէս ցոյց տուին Կիրակոսի կնոջը, որ շորերով բարձրացրել էր փորը՝ թէ յղի է. հարևան կինը համարձակուեց մեր ներկայութեամբ բարկութեամբ մօտենալ և նրա շորերը բարձրացնելով հանել թագցրած շորերը:

միատեսակ թւում էր թէ տարիներից 'ի վեր կապուած բարեկամներից էինք բաժանուում: Ապա բնակարանիս տէր այլի կնոջն էլ փառաւոր վարձատրելուց յետոյ, բազմեցինք կառքը և ճանապարհ ընկանք դէպի Բգդիւր: Ղարաբուլաղում մեր գրաւն ստանալով, ճանապարհը շարունակեցինք և Չինգիլի սահմանագլխում ժամը 4-ին մեր ծանօթ երկու պարոնների մօտ նախաճաշ վայելելով, ճանապարհ ընկանք և գիշերւայ ժամը 11-ին հասանք Բգդիւր:

Առաւօտեան որոշեցի գնալ պ. գաւառապետի մօտ. նախ՝ շնորհակալութիւնս յայտնելու և ապա խնդրելու՝ որ կարգադրէ գաղթականներին առ ժամանակ չ'շտապեցնելու. որովհետև տաճկաց կառավարութիւնը ընդգէմ էր առանց անցազրի այլ ևս որ և է գաղթականի ընդունել և ընդսմին յայտնելու նաև այն, որ սոյն կարգադրութիւնը մնայ, մինչև որ Վեհափառ Հայրապետը այդ մասին կ'բանակցի թէ՛ նախարարութեան և թէ՛ Կովկասու կառավարչապետի հետ: Բայց գաւառապետը Իգդիրում չէր, պաշտօնական գործով գնացել էր աղահանք—Կողբ գիւղը: Եւ որովհետև ցանկութիւնս էր անպատճառ տեսնել գաւառապետին, ուստի որոշեցի գնալ Կողբ: Յաւ ի սիրտ գաւառապետը Կողբումն էլ չէր: Եւ որպէս զի մեր նեղութիւնը բոլորովին ապարգիւն անցած չ'լինէր, վճռեցինք հանգամանքից օգտուել և Կողբ գիւղը իւր հռչակաւոր աղահանքերով լաւ աչքի անցնել: Այս Կողբը իմ նախահայրերի հայրենիքն ևս է: Մեր Ղազախու գաւառի մէջ գանուղ Կողբը, սորա անունով է հիմնուած: Նորա ժողովրդի նախնիքը 300 տարի առաջ այստեղից են գաղթել և Ղազախին մօտ նոր գիւղ հիմնելով, Կողբ անունն են տուել նորան: Ներկայումս սոյն երկու (գիւղացիք) կողբացւոյ բաւբառները միատեսակ են: Եւ Ղազախի կողբացիք իրանց բաւբառով միշտ տարբերուած են, իրանց շրջապատող գիւղերի բնակիչներից:

Յովհաննիսի և Սմբատի հետ որոշեցինք իջնել տեղական քահանաներից՝ մէկի տանը: Կառապանը

կառքը քշեց դէպի մի քահանայի տուն. բայց քահանային տանը չ'գտնելով, լաւ համարեցինք կառքը առ ժամանակ թողնել եկեղեցւոյ մօտ և ոտով գնալ դէպի աղահանքերը:

Եկեղեցւոյ մօտով անցնելիս՝ մի երեխայ մօտեցաւ մեզ ու հարցրեց. «ո՞ւմն էք ուզում, Տէր հայր. մեր տէրտէրին, ահա այսէ նրա տունը». այս ասելով երեխան ցոյց տուաւ մի տուն, որի դուռը բաղխեցին, դուրս եկաւ մի փոքրիկ աղջիկ և մեր հարցին քաղաքավարութեամբ պատասխանելով յայտնեց թէ, տէրտէրը տանն է և խկոյն կ'կանչէ նրան: Նա գնաց և բոսէ չ'անցած դուրս եկաւ քահանայի հետ:

Քահանան մեզ ներս հրաւիրեց: Մենք յայտնելով մեր անունը նրան և նա-հայր Եզնիկը նորից սեղմեց իմ ձեռը, ուրախութեամբ յայտնելով և առարկելով, որ ինձ չ'տեսած էլ լաւ է ճանաչում: Նա խկոյն պատմեց իւր հօրեղբայր հայր Տէր-Յովսէփի մասին, որ յայտնի քահանայ էր այդ կողմերում. վիճակի գործակալն էր և որի հետ դեռ 16 տարի առաջ Ղազախում իմ տանը բարեկամանալով, երկար ժամանակ նամակազրուութիւն ունէինք, իսկ այժմ նա վախճանուել է, որպիսի կորուստը այժմ սաստիկ զգալի է Կողբայ վիճակի համար: Հայր Եզնիկը մեզ լաւ հիւրասիրելուց լեռոյ, պատրաստականութիւն յայտնեց առաջնորդելու մեզ դէպի աղահանքերը և մեծանուն, երջանկալիշատակ Եզնիկ Կողբացու գերեզմանը: Սոյն մատենադրի գերեզմանը տեսնելով, արտասուքից և զայրութից ճնշուեցի: Մի ան-

շուք դամբարան, ընկած կեղտոտութիւնների մէջ տեղ, որի հետքը, գուցէ դժուարին չէ գուշակել, որ մի օր պիտի անհետանայ, եթէ այդպիսի անխնամ դրութեան մէջ մնաց:

Սրտագին համբոյրս դրոշմելով սուրբ գերեզմանի սառած քարերին, տիրութիւնս սրտիս խորքում ճնշելով, ուղեկիցներս հետ անցանք Կողբ գիւղը, որի բընակիչները կեանքը հայր Եզնիկը շատ տխուր գոյնով էր նկարագրում: Ծոյլ են, ասում էր նա, պղերգ, տըղամարդիկ օրուայ մեծ մասը գինետներումն են անցկացնում և հէնց այդ է պատճառը, որ գիւղում ընդհանուր աղքատութիւն է տիրում: Տեսանք նաև աղահանքերը և խկապէս մարդ պէտք է անձամբ այցելէ և տեսնի թէ ինչ մեծ քանակութեամբ աղ կայ:

Մի քանի տեղեկութիւններ ևս առնելուց յետոյ հայր Տէր-Եզնիկին մեր շնորհակալիքը յայտնելով, վերադարձանք Իգդիր և իջևանեցինք մեր վաղածանօթ Սուրէնի տանը: Այդ օրը պիտի մկրտէին Սուրէնի նորածին եղբօրը, և ես նրա լաւութիւնների փոխարէնը հատուցանելու համար, խնդրեցի որ թոյլ տան ինձ կնքահայր լինելու: Առաջարկութիւնս սիրով ընդունեցին և մկրտութիւնը տեղական քահանաների ձեռամբ կատարելուց յետոյ անունը դրինք Աբգար, ճաշեցինք, ապա շնորհակալիք յայտնելով պ. Սուրէնին, իւր հայր Կարապետին և բոլոր Իգդիրցուց, ուղևորեցինք դէպի Ս. Էջմիածին:

Ս. Էջմիածին հասնելուն պէս նախ՝ շտապեցի

համբուրել Սրբազնագոյն Հայրիկի ս. աջը և զեկուցանել ճանապարհորդութեանս բոլոր մանրամասնութիւնները: Այս անգամ էլ Վեհափառ Հայրապետն ինձ ընդունեց նորակառօյց թանգարանում: Այդտեղ յանձնեցի նորին Սուրբ Օծութեանը՝ այն գրութիւնը, որ տուել էր ինձ Բայազէտի փաշան — Վեհին հասցնելու: Այդ գրութեամբ փաշան յայտնել էր թէ 800 գաղթական ողջ և առողջ հասել են Բայազէտ: Ապա որ ինքը կարգադրեց մեզ վերադառնալ Ռուսիա և որ այսուհետև այլ ևս ոչ մի գաղթականի թոյլ չի տրուիլ Տաճկաստան անցնել, եթէ չունենայ օրինաւոր անցադիր: Վեհափառը շատ ցաւեց ինձ վերադարձնելու համար, իսկ աւելի վերջին կարգադրութեան. սակայն ինչ կարող էր անել, ճակատագիրը այդքան բաժին է հասնել թէ Վեհի և թէ գաղթականների համար:

Վեհափառը յայտնեց, որ միւս օրը գնում է Բիւրական և ինձ հրամայեց, որ Էջմիածնում սպասեմ մինչև իւր գալը: Յովհաննիսին և Սմբատին էլ ընդունեց Ս. Հայրապետը, տուեց նոցա իւր սուրբ օրհնութիւնը և դուրս եկանք այդտեղից:

Յովհաննէսը գնաց Երևան, իսկ ես սպասեցի Վեհափառի վերադարձին, որ խկապէս երկու օրից վերադարձաւ Ս. Էջմիածին: Վերադարձած օրը գնացի ս. աջը համբուրելու, օրհնութիւնն առնելու և վերադառնալու Բագու, կամ նախ՝ Ղազախի Կողբ գիւղը, որտեղ ամբողջ գերդաստունս գրեթէ սպասում էին ինձ արցունքով. որովհետև նրանք արդէն համոզուած էին,

Թէ ինձ հետ արդէն պատահել է որևէ անբաղտու-
 թիւն և այդ իսկ պատճառով մի շարք հեռագիրներ
 էին ուղարկել Ս. Էջմիածին, Երևան, Իգդիր. սակայն
 այդ օրը Վեհափառը մի կարևոր յանձնարարութիւն
 տուեց, որ պարտական էի շտապել Շամախի: Սուրբ
 Հայրապետն օրհնեց ինձ և այդտեղ շնորհեց աւագ քա-
 հանայութեան աստիճանի սրբատառ կոնդակը, որ քաղ-
 ցըր լիշատակի համար, զետեղում եմ գրքիս մէջ առա-
 ջիկայ երեսում:

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆ-
 ՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և
 Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք
 համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առա-
 քելական Մայր Եկեղեցւոյ սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի.
 Արժանապատիւ Տէր-Աբգար քահանայի Տէր-Յարութիւ-
 նեան Միաբանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Բագու-
 քաղաքի, հարազատի Մայր Աթոռոյս ողջոյն և օրհ-
 նութիւն:

Ձանձնանուէրն քո հոգածութիւն և անկեղծաւոր
 ջանս որ ցուցեր տարագիր գաղթականաց ՚ի բազում
 ժամանակաց հետէ որպէս տեսաք անձամբ թէ ՚ի լի-
 նելն մեր ի Բագու և թէ ՚ի Մայր Աթոռոյս, որ որ-
 պէս Հայր գթառատ սփոփեցեր զնոսա և առաջնորդե-
 ցեր ՚ի սահմանս երկրի իւրեանց, պարտիս ՚ի վերայ
 Մեր զնեն որպէս Հօր հասարակաց սովին Հայրապե-
 տական Կոնդակաւ վարձահատոյց լինել Քեզ: Ուստի և
 ի տրիտուր ջանից քոց և վաստակոցդ Մեք շնորհեմք
 չքեզ զպատիւ աւագութեան, լիայոյս գոլով զի հետ
 այսու ևս առաւել ունիցիս յարատելի յայդմ օրինակե-
 լի և ՚ի քրիստոնէական պարտիսդ զոր Տէրն ուսոյց
 իւր հաւատացելոց:

Ողջ լինել ցանկամք Քեզ ընդ երկայն ամս: Ամէն:

՚ի 17 Յունիսի 1898 ամի և ըստ տոմարիս
 ՌՅԽԵ ՚ի Հայրապետութեան Միւրում Ե.
 ամի յԱրարատեան-Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի
 ՚ի Վաղարշապատ. Թ. 760.

Մ. Կ. Ա. Հայոց.

Այստեղ պէտք է ասել, որ գաղթականների պատկանեալ գրամներն չ'տուէի իրանց անձամբ տանելու, երկիւղ կրելով թէ ճանապարհին կ'կողոպտեն նրանց. ուստի ամէնքից հաւաքեցի և ամէնքին էլ ապահովագիր տուէի, խոստանալով Երևանից ուղարկել Վանայ Ռուսաց հիւպատոսին: Եւ ահա Ս. Էջմիածնից Երևան գալով, նախ շտապեցի դէպի փոստատուն իմանալու թէ ինչ միջոցաւ կարող եմ ուղարկել Վան, 170 օսմանեան լիրայ: Փոստատանը յայտնեցին որ գրամական ծրարով չի ընդունուիլ, այլ կարելի է մի կապոց շինել և գնահատել 1600 ռուբլի. և այնպէս ուղարկել: Այդպէս էլ արինք և այդ կապոցը Կ. Պոլսի վրայով ուղարկեցի դէպի Վան: Միայն 120 ռուբլի թղթադրամ ընդունեցին Վան ուղարկել գրամական ծրարով: Այդ կարգադրութեամբ ուրախացած, մի գրութիւն ուղարկեցի Վանայ Ռուսաց հիւպատոսին, խնդրելով՝ որ այդ գրամները նեղութիւն կրէ ցուցակի համաձայն բաժանէ տէրերին. մի գրութիւն էլ Վանայ առաջնորդական փոխանորդին գրեցի, որ գրամները բաժանելու ժամանակ ներկայ գտնուի: Ապա հեռագրեցի Վանայ առաջնորդական փոխանորդին, որ գաղթականների մասին մի տեղեկութիւն հաղորդէ. հեռագրի պատասխանն ստացալ, որ ամէնքն էլ ողջամբ հասել են Վան: Ուրախութիւնս կրկնապատկուեց:

Երկու օր Երևանում պ. Տէր-Մարութեանցի տանը անցկացնելուց յետոյ՝ ուղևորուեցի դէպի Աղստաֆա և այնտեղից էլ շտապեցի Եամախի: Այնտեղ էլ հինգ օր

մնալով, վերադարձայ Բագու, ուր տասը օր անցկացնելուց յետոյ միայն կարողացայ վերադառնալ դէպի Ղազախի Կողբը, ընտանիքիս այցելելու:

Սակայն չ'նայած որ տանջանքներից և յոգնածութիւնից դեռ վերստին չէի կաղզուրուած և ահա երկու ամիս անցած, Երևանից նամակ եմ ստանում, որ դէպի Վան ուղարկածս լիրաները նորից վերադարձել է Երևան: Եւ յուզմունքը տիրեց իմ սրտիս մէջ, նորից վարանումներն ու անհանգստութիւնը տանջեցին ինձի. որովհետև ըստէսբար աչքիս առաջ եկան գաղթականները և ըստէսբար ճնշեց ինձ այն միտքը թէ՛ նրանք կարող են կասկածանքով լիշել ինձ թէ... Ինչպիսի վիշտ. կարող են մտածել, որ ես չեմ ուղարկել...: Ուստի նոյն օրը դիմեցի քաղաքիս փոստատան կառավարչին ներկայացրի Երևանի փոստատան տուած ստացականները և խնդրեցի ըստ կարելւոյն շուտափութ ինձ վերադարձնել այդ գրամները:

Լիրաները ստանալուն պէս, պ. Հ. Մելիքեանի գրասենեակի կառավարիչ և հաշուապահ պ. Փ. Մարգանեանի օգնութեամբ վերածելով ռուսական գրամների, Պոլսոյ դեսպանատան միջոցաւ ուղարկեցինք Վան՝ Ռուսաց հիւպատոսին, որ մի ամսից յետոյ յայտնեց մեզ գրամների ստանալու և բաժանելու մասին, այլ և ստացանք ապահովագրերը, որոնք ես տուել էի գաղթականներին՝ գրամներն առնելու ժամանակ: Իսկ մինչև այդ գրամներն ստանալը թէ ո՞րքան էր յուզուած ժողովուրդը, գորա ապացոյցը՝ մի շարք նամակ-

ներ էին, որոնք լի էին անվերջ դժգոհութիւններով. մինչև իսկ սպառնալիքներով ուղարկուած էին ինձ:

Գրանցից միայն մարդկանց կարճամտութիւնը բընորոշելու համար գետեղում ենք այստեղ, միայն երկու նամակ, որոնք ստացել եմ Վանայ առաջնորդական տեղապահից:

Առաջնորդարան Հայոց Վանայ համար 533

Բարեշնորհ Տ. Աբգար Աւագ քահանայ
Տէր-Յարութիւնեանց
'ի Բագու.

Ստացած եմ Ձեր վերջին մի գրութիւնը: Հակառակ Ձեր բրած կանխահոգութեանց՝ գաղթականաց դրամն տակաւին տեղը չ'հասաւ և թշուառ գաղթականք ամեն օր արիւն արցունք թափելով մեզ կ'ղիմեն և կ'հարցանեն. ինչ եղաւ մեր դրամը: Պատասխան չեմք կարող տալ այդ խեղճերուն. հիւպատոսարան կը զրկեմք, այնտեղ ալ պատասխան չեն կարող տալ: Ի՞նչ եղաւ արդեօք այդ դրամները, այստեղ ոչոք տեղեկութիւն չունի, երկինք ելաւ արդեօք, ինչ եղաւ: Այսչափ միայն գիտեմ, որ Ձեր տուած տոմսակներն կեղծ դրամի պէս, խեղճերու ձեռք կ'փախչին:

Ձանացէք շուտով գտնել այդ դրամն ուր որ կը գտնուի և զրկել տալ տեղս. և եթէ կորսուած է գոնէ տեղեկութիւն տուէք, որ գաղթականք այլ ևս մոռանան և գլխնուն ճարը տեսնեն:

Կմնամ աղօթարար՝ Առաջնորդ տեղապահ Վանայ

1898 չոկտ. 7
յԱռաջ. Վանայ.

Ստեփան վարդապետ Աղաղաղեանց:

Յ. Գ. Այս մասին քանիցս ռուսական հիւպատոսարանին դիմած և պատասխան ստացած ամէն անգամ թէ տեղեկութիւն չունիմ: Նոյն:

Առաջնորդարան Հայոց Վանայ
համար 601

Բարեշնորհ Տ. Աբգար Աւագ քահանայ Տէր-Յարութիւնեան և մեծ պ. Համբարձում Մելիքեան
'ի Բագու:

Գաղթականաց դրամի համար առ Ձեզ ուղղածս չոկտ. 7 թուակիր գրութենէս յետոյ, տեղս հասաւ վերջապէս նոյն գումարն և ռուսական հիւպատոսարանի ձեռամբ տէրերուն տրուեցաւ և անոնց ձեռք եղած ընկալագիրներն առնուեցան, որք Ձեզ պիտի զրկուին հիւպատոսարանի միջոցաւ: Միայն Բաղիշեցի Համբարձումի 8 օսկի դրամն մնացած է, իր տեղն հեռու լինելու պատճառաւ, տակաւին կարող եղած չէ գալ և դրամն ստանալ, երբ որ վճարուի. անոր ընկալագիրն ալ պիտի զրկուի Ձեզ:

Գաղթականք մեծ ուրախութեամբ ստացան իրանց սեփհական դրամները և երախտագիտութեամբ օրհնեցին զՁեզ: Թէև գումարի յապաղումն բաւական լուսահատեցոյց գաղթականները և մեզ ալ առիթ տուաւ ուղղելու Ձեզ հօկտ. 7 թուակիր գրութիւնը, որոյ համար ներողամտութիւններ կ'իմզրեմք, սակայն գումարները ստացած ժամանակ մոռացան նախկին մտատանջութիւնները և յուզումները և նորէն վերսկսան

Ձեր ազնուութեանց մասին նույն գովեստներ և օրհնութիւններ, զորս իրենց վերագարձին ՚ի վեր չեղեղելու սովորեն երախտագիտական պարտաւորութեամբ:

Երկու ամիսէ ի վեր տեղուոյս ռուսական հիւսւածոսարանն կ'գտնուի Ձեր զրկած 266 օսմ. լիրալի մի գումարն, որոյ գործածութեան մասին բանմը զրած չըլալնուդ, մինչև ցարդ անձեռնմխելի կ'մնայ, մանաւանդ որ ռուսական վսեմ հիւսւածոսն ցարդ բացակայ կը գտնուէր քաղաքէս:

Արդ կ'խնդրուի, որ նույն գումարի գործածութեան մասին բարեհաճիք շուտով յայտնիլ Ձեր կամքը, թէ՛ արդեօք ինչ տեսակով կուզէք, որ գործածուի նույն գումարն, միմիայն վերագարձող գաղթականաց բաշխիլ կ'կամիք, թէ՛ ընդհանուր բոլոր կարօտելոց: Մեր կարծիքով ընդհանրապէս բոլոր կարօտելոց բաշխիլը աւելի բանաւոր պիտի լինի:

Կը յուսամ, որ որչափ կարելի է կ'հաճիք փութացնել Ձեր պատասխանը. վասն զի երկրի մէջ այն աստիճանի կարօտութիւն և յուսահատութիւն կ'տիրէ, որ շատերը մի պատառ հացի համար կը պարտաւորին հեռանալ իրանց մայրենի եկեղեցու ծոցէն. ինչպէս որ արդէն մինչև ցարդ ցաւօք սրտիւ լրագիրների մէջ կարդացած էք, և թէ Ձեզսլիսի մարդասէր անձինք շուտով օգնութեան չ'հասնեն յառաջիկայ ձմրան մէջ խիստ շատեր անօթութիւնից պիտի մեռնին:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, կ'խնդրեմ ընդունել նաև մեր խորին երախտագիտութիւնը Ձեր անձ-

նուէր ծառայութեանց համար, զորս անչափ վեհանձնութեամբ մատուցիք գաղթականաց:

Կմնամ ողջունիլ և օրհնութեամբ

Ս. ռաջնորդական տեղապահ Վանայ

1898 Նոյեմբ. 25

յԱռաջ. Վանայ

Ստեփան Վարդապետ Սղազատեանց:

Ցաւ ի սիրտ պէտքէ ասել, որ գաղթականներից շատերը՝ աշնանը դարձեալ պարսից սահմանով վերագարձան Բագու, այդքան նեղութիւն և տանջանք կրելուց յետ. ի հարկէ մեծ մասամբ Վանայ Դղա գիւղից և Գաւառից, որոնց սովորութիւնն է բօշալական կեանք վարելու: Նոյնիսկ եթէ նոցա բոլորովին ևս ապահովել, դարձեալ չեն մոռնալ իրենց սովորական թափառումն մի քաղաքից — միւսը:

Իմ վերագառնալուցս յետոյ, նախ իմ բոլոր գործադրած զրամների հաշիւ ներկայացրի պ. Սելիքեանին և ապա իսկոյն հրաժարականս տուի՝ Շամախուոյ վիճակային Ատենին, ազատ կացուցանելու ինձ աղքատանոցի կառավարչութիւնից, որը՝ տարուոյս հազիւ թէ դեկտեմբեր ամսուս յանձնուեց նորընծայ արժ. Գարեգին քահանայ Ղուկասեանցին և մինչև հայր Ղուկասեանին յանձնելը, հսկում էր պ. Սասուածատուր Կաճկաճեանցն, որը՝ իւր հայրական ջերմեռանդ հոգևով հսկում էր թէ աղքատանոցում մնացած հին աղքատներին և թէ նորեկ վերագարձող գաղթականներին.

մինչև որ նա ևս համոզուեց տեսնելով այդ անշնորհք,
ծուլ թափառական գաղթականների վատ սովորութիւն-
ները, որոնք մեծամասնութեամբ գաղթականներ չէին
կազմում, այլ թափառական մի խումբ. այնու ամենայ-
նիւ նա չէր խնայում իր հոգատարութիւնն այդ գըժ-
բաղք հայերի վերաբերմամբ առանց յուսահատութեամբ
օգնում էր, խտրութիւն չ'դնելով լաւին և վատին.
հետեւելով աւետարանի քաղցր խօսքերին — «Երանի ո-
ղորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն գտցեն»։ (Մատթ.
Ե. գլ. 7. համար)։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0349792

